

А. А. Оморопа, Б. С. Султанбекова

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ТУУСУ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ**

Текстин авторлору:
Ж. Садыков менен Ш. Кутуев.

Музыкасынын авторлору:
Н. Давлесов, К. Молдобасанов.

Ак мөңгүлүү аска-тоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма.

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап урпактарга берели.

Кайырма.

А. А. ОМОРОВА, Б. С. СУЛТАНБЕКОВА

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

7-класс

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн
орто мектептер үчүн окуу китеби

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана
илим министрлиги бекиткен

«Кутаалам»
БИШКЕК – 2013

Элдик ырлан:

Баба дыйкандын сөзү

Баба дыйкан – миф. Баба дыйкан (покровитель земледелия)

Жер кулагы жети кат
 Жер иштегкен азамат.
 Жерден кабар алынар,
 Жер эмгекти кадырлайт.
 Калайыкка дан керек,
 Аппак күндөй нан керек.
 Амач карма жер айда
 Ай талааны чиймелеп.
 Арпа, буудай, дан айда,
 Сулу, нокот, таруу айда.
 Конок, зыгыр кошо айда,
 Ак жүгөрү май айда.
 Дарбыз, коон дагы айда,
 Сарымсак, сабиз калтырба.

жети кат – семь слоев

калайык – эл, народ

амач – буурсун; соха и ружьятка сохи

сулу – овёс; нокот – горох, таруу – пшено

конок – просо; зыгыр – лён

жүгөрү – кукуруза

сарымсак – чеснок

Таныш сөздөр:

кыялдары – мечты (5-класс 6-бетте; Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынан: Эл өздөрүнүн айлана-чөйрөгө, жаратылышка, коомго болгон көз караштарын, мамилелерин, ойлорун, кыялдарын мына ушул оозеки чыгармалар аркылуу билдирген.)

табышмактар – загадки (5-класс 19-бетте; «Табышмактар») Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы кенири тараган жанрлардын бири – табышмактар. Алар кара сөз же ыр түрүндө болот.)

жаңылмачтар – скороговорки (5-класс 21-бетте; «Жаңылмачтар») Жаңылмачтар дароо айтууга бир топ оордук келтирген сөз тизмектеринен турат.)

санжыргалуу сөз берметтери – жемчүжини сөз, мудрыс, красивые итречения (6-класс 6-бетте; Көркөм адабият жөнүндө түшүнүк: Ар бир тилде жаткан санжыргалуу сөз берметтери. образдуу сөз гүллөрү, накыл кептер, учкул сөздөр ж. б. көркөм адабияттын үлгүлөрү аркылуу «кыймылга келет».)

Жарамазан айтуу салты жөнүндө

Орто Азия элдеринин ичинде кыргыздарда гана **жамактатып ырдоо өнөрү** (умение, ремесло, искусство) – жарамазан айтуу кездешет.

Жарамазан айтуу рамазан айында, башкача айтканда орозо айында гана болот. Ислам дининдеги өлкөлөрдө орозо кармаган айды Рамазан айы деп коюшат. Ошол Рамазан айынын **атадышынан** (от названия) улам жарамазан деген сөз келип чыккан. Бирок, ислам дининдеги элдерден бир гана кыргыздарда, анан Кыргызстанга **чектеш** (рядом, через границу) жашаган казак урууларында гана жарамазан айтуу салты бар. Жарамазан айтуу – кыргыз элинин **нуккура** (настоящий) улуттук салт ыры, анын

ичинен үрп-адат ыры десек болот. Орозодо элибиздин **кайрымдуулугу** (благотворительность), **боорукердиги** (доброта) **камтылган** (содержится) **ата салты** – айт маанрамы болот. Айттап келген ар бир адамды жылуу тосуп алып, **ыраазычылыгын** (благодарность) алуу адатка айланган.

Жарамазан айткандар эки-үчтөн жүрүшкөн. Алар **үймө-үй, айылма-айыл кыдырышкан**. Максаты – тамак-аш, буюм, мал ж. б. **өндүрүү** (собирать) үчүн үй ээсинин **ата-тек, калтыр-баркыш** (уважение, почёт), уул-кыздарын, дүйнө-чарбасын мактоо. Ошондой эле ага жана үй-бүлөсүнө амандык, байлык, өмүр, бакыт каалоо менен орозонун кабыл болушуна карата жакшы **ой-тилектерин** (пожелания, чаяния) билдиришкен. Жарамазан ырлары **кмуздун коштоосу менен** да, комузу жок да аткарылып, өзүнчө обонго ээ.

Жаңы сөздөр:

жамактатып ырдоо – импровизировать

ата салты – традиция отцов, предков

үймө-үй, айылма-айыл кыдырышкан – ходили по домам, айылма

ата-тек – предки

кмуздун коштоосу менен – под сопровождением кмуза

Жарамазан

Ассаломалейкум жарамазан,

Он эки айда бир келген орозо жан.

Уктап жаткан балдарга **умай** салам,

Кулак каккан жандарга **дубай** салам!

Орозого союлган кара **борук**,

Аталардан калыптыр ушул **жорук**.

Жарамазан айтып келдик эшигине,

Ак кочкордой уул берсин **бешингине**.

Баатыр чыкса кантесин **насибине**,

Байланыштуу бардыгы **таазимине**.

Айлыңды каптасын ак **маараке**,

Ар күн сайын той болсун **жешине**.

Адыр-адыр тоолордон,

Аргымак минип биз келдик,

Аргымак башын тарталбай,

Ушул үйгө туш келдик.

Ак пейилден чыкканбыз,

Адырларга букканбыз.

Адыр мүнөз акемди

Ачык кат деп укканбыз.

Бычак учу жылтырайт,

Май томуруп жатабы.

умай – сказочная птица, якобы гнездится в воздухе

дубай – молитвословие с пожеланиями благополучия

борук – двухлетний валух

жорук – поведение, поступок

насиб – то, что предопределено судьбой

таазим – поклон

маараке – пиришество со состязаниями

адыр-адыр – холмы

ак пейилден – от души

ачык кат – открытая, шедрый

Казан-аяк калдырайт.

калдырайт – гремит, грохочет

Курут эзип жатабы.

Пейлин менен алып чык.

ак бата – благословение

Берели ак батаны.

Жарамазанда ыр түрүндөгү жакшы каалоолор айтылат. Жаш балдар кечкисин ээрчишип, айыл кыдырышып, жамактатып ырдап, өздөрү кошкон тамашалуу (сатирический) жарамазанды айтышат.

Жоолук берсең албаймын.

Келин болуп калбаймын.

Калпак берсең албаймын.

Күйөө болуп калбаймын.

Акча берсең аламын.

Ак чөнтөккө саламын.

Тыйын берсең аламын.

Төш чөнтөккө саламын...

Ушул үйдүн түндүгү кайың бекен?

Бизге берер жоолугу **дайын** бекен?

дайын – готовый

Ушул үйдүн түндүгү арча бекен?

Бизге берер жоолугу **барча** бекен?

барча – парча

Жарамазан айткандын жайы бардыр?

Жайып алган куругтун майы бардыр?

Бул пейлиндин барында.

Бир жакшылык көрөсүн.

Келерки ушул маалда.

Келинин эркек төрөсүн!

Кызын **мончоктуу** болсун.

мончоктуу – с бусами

Уулуң **он чакты** болсун.

он чакты – около десяти

Жылкыларың күтүрөп.

Жылганы бербей **бойлосуң**.

жылга – лоске ручья, впадина

Деминиз бийик тоо болсун.

бойлосуң – расположится

Дениниз дайым соо болсун!

Оомийин!!!

Тааныш сөздөр:

салт – традиция (5-класс 27-бетте: «Акындар поэзиясынан:» Акындардын чыгармачылыгынын өнүгүшүндө устаттык жана шакирттик салт көрүнүктүү роль ойногон.)

бешик – колыбель (5-класс 71-бетте: Чынгып Айтматовдун «Бугу эне» алабий жомогунан: Анан манкайган Мүйүздүү Бугу-Эне жетип келди. Куру келбей, он сегиз айры мүйүзүнө бешик илип келди.

5-класс 86-бетте: Шүкүрбек Бейшеналиевдин «Мүйүздүү коту» аңгемесинен: Ат аны (Аялди) бешиктей термеп, канаттуу чымчыктай абада калкытып жүрөт.)

аргымак – тулпар; скакун (6-класс 69-бетте: Жеңижоктун «Айтамын санаат тобуна» ырынан:

Аргымак аттан не пайда.

Айыгышкан топко кирбесе.

Акында бибойт касиет.

Айтышкандан сүрдөсө.)

Тапшырмалар.

1. Элдик оозеки чыгармаларда эмнелер жөнүндө баяндалат?

2. Жамактатып ырдоо өнөрү кайсы элге тиешелүү көрүнүш?

3. Жарамазан ыры эмне үчүн он эки айда бир айтылган?

4. Жарамазанды мурда кандай максат менен айтышкан? Азыркы мезгилде жарамазан ыры аткарылып жүрбү?

Үзүндү жаттап, корком аткарып бергиле.

качу Элдик эпостор жөнүндө

переклад

«Эпос» деген сөз грек тилинде «сүйлөө, аңгеме, баян» дегенди билдирет. Элдик эпостор деп байыркы заманда элдин же бир уруунун турмушу үчүн маанилүү болгон окуя жөнүндөгү турмуштук аңгеме түрүндө жаралган эпикалык поэзияны айтабыз. Элдик эпостун негизин баатырлыкты көркөмдөп ырга салуу (*художественно слагать в песни*) түзөт. Эпостогу каарман – элдин өкүлү (*представитель*). Ошондуктан ал каарман – чыныгы баатыр, элдин негизги тарыхый умтулуусунун (стремление) күзгүсү. Эпостун башкы каарманы сөзсүз түрдө үлгү болорлук мыкты сапаттарга ээ. Деги эле элдик эпостордо кармаштарда сыналган (*испытанный в сражениях*) эр жүрөк, шамдагай жоокер бардык жагынан идеалдуу. Анткени, бул эпосторду жараткан учурдун жана турмуштун талабы ушундай.

Элдик эпостор көп кылымдар бою эл оозунда оозеки сакталып келген. Эпосторду айткан дастанчылардын, акындардын таланты, фантазиясы өтө жогору болуп, угуучуларды өзүнө тартып турган. Сүрөттөлгөн окуялар менен образдар туруктуу мүнөздө (*устойчивый характер*) болгон. Эпостор төкмө акындар же атайын айтуучулар тарабынан элге жетип турган. Ар бир акын, манасчы айтып жаткан эпоско өз мүмкүнчүлүгүнө жараша кошумчаларын кошуп, өз вариантын жарата алган. Ошентип, бир эле эпос бир нече вариантта айтылган.

Эпостор көлөмү жагынан ири, кенже болуп экиге бөлүнөт. Идеясына, окуялардын мүнөзүнө жараша баатырлык жана турмуштук эпос болуп бөлүнөт.

Ири эпосторго «Манас», «Семетей», «Сейтею» эпостору кирет. Ал эми кенже эпосторго «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Жаңыл Мырза», «Курманбек» ж. б. ушул сыяктуу эпостор кирет.

Баатырдык эпостордун мазмунун башкы каармандардын сырттан келген баскынчыларга жана ички душмандарга каршы (*против внутренних врагов*) күрөшү түзөт да, элдик баатырдын айланасына элдик идеалдагы бүтүндөй оң сапаттардын баары топтолот. Буларга мисал кел-

тирсек, «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Курманбек» эпостору. Баатырдык эпостордо негизинен согуштар, баатырдык эрдиктер жөнүндө айтылса, турмуштук эпостордо элдин турмушу, үрп-адаты, турмуштук кубулуштар негизги орунду ээлейт. Эл турмунун ар кандай жактары – эркин сүйүүгө умтулуусу, эски салтка каршы күрөшү ж. б. ар түрдүү кырдаалдардагы жашоо-тиричиликке байланышкан окуялары сүрөттөлөт. Аларга «Саринжи-Бөкөй», «Кедейкан», «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан» сыяктуу эпостор мисал боло алат.

Байыркы эпостордо мифологиялык белгилер (*признаки*) күчтүү болсо, улам мезгил өткөн сайын эпостор адам турмушундагы реалдуу көрүнүштөргө жакындап олтурганын байкоого болот. Эпос дүйнөнүн көптөгөн элдерине мүнөздүү болсо да, кыргыз элинде алардын өзгөчө залкар үлгүлөрү (*великие образцы*) бар.

Жаңы сөздөр:

негиз – основа	кри – крупный	баскынчы – захватчик
негизги – основной	кеңже – малый	кубулуш – явление
талап – требование	баатырдык – героический	ээлейт – занимает
көлөм – объём	турмуштук – бытовой	

Талшырмалар.

1. Эпос деген сөз эмнени билдирет?
2. Кандай чыгарма элдик эпос деп аталат?
3. Эпостор көлөмү жагынан кандай бөлүнөт?
4. Эпостор негизги окуялары боюнча кандай бөлүнөт?
5. Баатырдык эпос турмуштук эпостон кандайча айырмаланат?
6. Эпостор көлөмү, окуялардын камтылышына карай, идеясына, окуялардын мүнөзүнө жараша кандайча бөлүнүшөт?

Суроолорго жооп жазып келгиле. Текст боюнча сүйлөп бергиле.

«Манас» эпосунун идеялык мазмуну

«Манас» эпосу «Манас», «Семетей», «Сейтек» болуп үч бөлүмгө бөлүнөт. Эпостогу негизги идея – Ата Мекен үчүн күрөш. Мурда чабылып-чычылган уруулардын башын кошуп, уруунун эркиндиги, тынчтыгы үчүн, душмандарга өз кезегинде (*своевременно*) сокку уруу. Жомокто баатырдык, эли-жерин сүйүү өтө кадырланат.

Жомокто адамгерчилик (*гуманность*), адилеттик көрүнүктүү орунду ээлейт. Мисалы, согушка кирер алдында Бакай менен Манас өз аскерлерине *согушка катышы жок* кемпир-чалга, аялдарга, балдарга тийбөө жөнүндө ар дайым эскертет. Жомок аялдардан да эркектер сыяктуу акылдуу, эл сүйгөн баатыр, иш билгилер чыгарын далилдеп, Манас менен Каныкейдин образын бир катарга коёт. Чыгарма элдин душманга көз ка-

ранды болбостугу үчүн Манас, Алмамбет, Чубак оңдүү тайбас баатырлар, жеңишке ишенимдүү, достукка чын берилгендик, Бакай, Кошойдой кыраакы, акылман, адилет болуу керектигин далилдейт.

Жаңы сөздөр:

чабылып-чычылган – будучи разгромленным, рассеялся	кыраакы – дальновидный, прозорливый
уруу – племя	адилет – справедливый
сокку уруу – дать отпор	иш билги – деятельный
согушка катышы жок – не участвующие на войне	көз каранды болбостугу – быть независимым
	тайбас – дерзкий, беззащитный

«Манас» эпосунун кыскача мазмуну

«Манас» эпосу байыркы кыргыз элинин кылымдардан бери келаткан турмушун, өз эркиндиги үчүн жүргүзгөн күрөшүн көркөм жалпылаган бирдиктүү сюжеттерден куралган. Айрым окуялардын өөрчүшү, кээ бир образдардын чечилиши «Манас» эпосунан кийин «Семетей» жана «Сейтек» эпосторунда бири-бирин тереңдетип, толуктап турушат. Ак ниет адамдардын ортосундагы мамилелер, сезимдер, баскынчыларга каршы күрөштөгү патриотизм «Кыргыздардын Алтайдан көчүп келиши» окуясынан баштап эле улам өсүп отурат. «Манас» эпосу баатырдык духка, патриоттук демилгеге бүт толгон.

«Манас» эпосу *салт боюнча (по традиции)* баатырдын жети атасын санап корсөтүүдөн башталат. Манастын чоң атасы Карахан өлгөндөн кийин Молто, Алооке баш болгон душмандар кыргыздарды *басып алып (захватив силой)*, катуу эзип, көп кордуктарды көрсөтүп, туш-тушка таратат.

Карахандын сегиз уулунун эң кенжеси Жакып да кырк үйлүү кишилер менен кошо Алтайга айдалат. Жакып аябай байыйт, бирок көпкө чейин балалуу болбойт. *Зарыгып жүрүп* акыры уулдуу болуп, чоң той берет. Баланын аты Манас коюлат. Жаш Манас калмактардын көптөгөн балбандарын жеңет. Акбалтадан алыстагы кыргыз элин угуп, Кошойго Ат-Башыдан жолугат. Кошойдун сунушу боюнча Манас элин алып, Ала-Тоого көчүп келмей болот. Манас Алайга келип, катуу урушка туш болуп, Нескара, Толтойлор менен согушат. Көп колу менен келген Кошой Манасты куткарат. Манас айылы менен Таласка көчөт. Өзүнө ылайык жолдош ат издеп жүргөн Манаска нойгуттардын ханы Карача Аккула атын *тартуу (подношение, подарок)* кылат. Бари-бара Манастын атагы артып, ар жактан келип кошулган баатырлардан *кырк чоро (сорок чоро; так трафаретно именуется в эпосе совокупность ближайших соратников главного эпического богатыря; поимённое упоминание их больше двенадцати не насчитывает)* курулат. *Элге кордук коргозгон* Алоокеге каршы аттанып, Манас аны жеңет. Кошойдун сунушу боюнча Манасты хан көтөрүшөт. Андан ары Чубактын окуясы, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, душманды жеңүүгө байланышкан көптөгөн

согуштук эпизоддор баяндалат. Көпкө созулган катуу согуштан кийин Манастын он эки чоросу **окко учат**: Сыргак, Серек, Алмамбет, Чубак, Музбурчак, Көкчө, Акжолтой, Акаяр, Балчоро, Байчоро, Бокмурун, Каратөлөк. Аккулага ок тийип, Манас жөө калат. Конурбай (Манастын өлүмүнө себепкер) аңдып келип Манасты экинчи жолу жарадар кылат. **Кабылдап кеткен жараттан** Манас өлүп, Каныкей **күмбөз** салдырат.

«Манас» эпосунун экинчи бөлүгү «Семетей» өтө кайгылуу башталат. Манастын **сөөгүн койгондон кийин** кырк күн өтпөй Манастын **ата-аташ** иниси Көбөш Каныкейге үйлөнмөк болот. Ага Каныкей макул болбойт. Семетейди өлтүрмөк болушканда уулун көтөрүп, Чыйырдыны ээрчитип атасынын шаарын көздөй, Бухарга качат. Ал жерге барганда, атасы Темиркан Каныкейге үй-жай, мал бөлүп берет. Семетейди таякеси Ысмайыл багып алып, жетиге чыкканда окутат.

Темиркан той берип, Семетейди кан көтөрөт. Тойдогу күрөштө Семетей Төө балбандын колун сууруп өлтүрөт. Каныкей: «Семетей келечекте эр болуп, Манастын ордун басар бекен?» деген үмүт менен алтымыш асый Тайторуну **төлгө кылып** (*загадав на счастье*) чабат. Семетей ошо кезге чейин Каныкей өз энеси экенин биле элек болучу. Ал **жесир** жесине боору ооруп, Тайторуну **сүрөшүп** (*тянутъ; скаковую лошадь, помогая ей дойти до финиша, если она выбивается из сил; это не лишает лошадь приза*) чыгарып алат. Семетей он экиге келгенде токойдогу көмүрчү Сарытаздан атасы ким экендигин билип, элин издеп, Таласка келип, Бакай менен көрүшөт. Таятасынан **ыпазычылык алып** (*получив благословение*), Таласка көчүп келип, атасынын ордун басып, элине ээ болот. **Кастык** (*враждебность; злой умысел; заговор*) кылган душмандарды өлтүрөт. «Сейтек» – «Манасты» бардык жагынан жыйынтыктаган жана **корутундулаган** (*заключительный*) бөлүгү.

Семетей өлгөндөн кийин, **жарадар болгон** (*раненного*) Күлчорону Кыяз менен Канчоро **колгө түшүрүп** (*взяли в плен*), далысын кесип, «отун алдырып, суу ташыт» деп, **жылкычы башы** Карагулга берет. Семетейдин **ордосу** (*ханская ставка, ханский дворец, ханская юрта*) таланат, улуу зайыбы Чачыкейди Канчоро алып, Таласка кан болот. Бакайды тирүүдөй улак кылып тарттырып, аябай көп **кордук** көрсөтөт. Каныкей музоо кайтарат. Күлчоронун аялы Акбала отун алып, күл чыгарат. Айчүрөктү Кыяз **олжодоп алат** (*взял как добычу*).

Он эки ай дегенде, Айчүрөк Сейтекти төрөйт. Сейтек төрөлгөндө, Кыяз канчалык кааласа да, Айчүрөктөн коркконунан баланы өлтүрө албайт. Баланын **бешик тоюнда** (*пир, устраиваемый по случаю рождения ребёнка на пятый, шестой день после рождения*) бир **дубана** келип, «бул баланын аты Семетейдин уулу Сейтек болсун!» – деп, ат коюп, **көздөн кайым болот**.

Сейтекти Айчүрөк эч кимдин колун да, тилин да тийгизбей, темир үйдө багып чоңойтот. Анын баатырдыгы, **балбандыгы** кадим Семетейдин өзүндөй болот. Сейтек он эки жашка келгенче эч кимден атасы Семетей жөнүндө кеп укпайт. Бир күнү **куш салып** (*охотиться с ловчей птицей*,

но не с беркутам) чыкса, талаадан Кара дөө (Семетейдин досу) кезигип, Сейтекке атасынын жайын айтат.

Кызыз Күлчоронун колуна өлүм табат, анын ордуна жедигер элине Кара дөөнү кан котөрүп, Күлчоро, Айчүрөк, Сейтек Таласка көчүшөт. Таласка көчүп баргандан кийин Айчүрөк Канчорону, Каныкей Чачыкейди өлтүрүп, өчтөрүн алышат. Чоң той берип, Сейтек Таласка кан болот.

Бир күнү Кара дөө ан уулап жүрүп, Семетейди көрүп калат. Күлчоро аны андып жүрүп (*выследил*), кармап алат. Каныкейдин эмчегин эмгенден кийин Семетейдин көзү көрүп, кулагы угат. Элине келип Бакай, Айчүрөк жалгыз баласы Сейтек менен көрүшүп, жыргал жатып калат. Душмандарын бүт женип, элин Сейтекке тапшырып, Бакай, Каныкей, Семетей, Айчүрөк, Күлчоро бешөө «эми адамга кошулбайбыз, биздин күнүбүз бүттү» – деп, кайып болуп кетишет.

Жаңы сөздөр:

тарыгып жүрүп – долго ждал
элге кордук көргөзгөн – унижал народ
окко учат – погибает
себепкер – виился причиной, виновник
кабылдап кеткен жарадан – от осложнившегося ранения;
күмбөз – купол, над могильное сооружение, надгробие, мавзолей
жесир – вдова
жылкычы башы – главный табушник
дубана – всхий старец, дровиш
көздөн кайым болот – скрылся из виду
өчтөрүн алышат – отомстили
ан уулап жүрүп – находился на охоте
кайып болуп кетишет – то же, что и көздөн кайым болот – исчезают, становятся невидимыми

Тааныш сөздөр:

сөөгүн койгондон кийин – после похорон (6-класс 63-бетте, Чынгыз Айтматовдун «Бугу Эне» адабий жомогунан: Ал күнү кыргыз уруусу ага күтүп, эл атасы, сан калдун башчысы Күлчө баатырдып сөөгүн жерге бергени жаткан...

сөөгүн жерге бергени – собирались похоронить, предать тело земле.)

аталаш иниси – имеющий одного отца с кем-либо, единокровный (6-класс 75-бетте: «Молдо Кылыч:» Кылым аталаш туугандарына окшоп мал-жан да күткөн эмес, соодасатыкка да аралашпаган.)

кордук – унижение (6-класс 129-бетте; Мукай Элебаевдин «Улуу марш» ырынан: Тартып алсам деген кара ниеттин,

Көрдугума кантип тирүү көнөсүң?)

балбандык – богатая сила; балбан – силач (6-класс 21-бетте; «Эр Төштүк:»

Балбандыгы башкача,

Баатырдыгы бир канча.

6-класс 36-бетте, «Көшөй коргон» уламышы: Илгерин Манас баатырдын тушунда кадимки катаган уруусунун ханы Көшөй балбан салдырган экен.)

кайым болуу – исчезнуть (6-класс 83-бетте, Молдо Кылычтын «Буудайык» кызылтанан:

Күмүштөн боосун тыгты ошол,

Кунго кайым балду ошол...)

Тапшырмалар.

1. «Манас» эпосунун негизги идеясын айтып бер.
2. Манастын чоролору кимдер? Чоролор жөнүндө сүйлөп бер.
3. Манастын каза болушуна ким себепкер болгон?
4. Семетей кайда төрөлүп, кимдин колунда тарбияланат? Атасы жөнүндө кимден биринчи жолу угат?
5. Эпос кандайча аяктайт?

Манас баатырдын келбети

Алла таала буюрса,

алла таала – всевышний, бог

Атамдан калган Анжиян,

Акыры издеп табам деп,

Алоокени чабам деп,

Арстан Манас баатыры.

Айбатын салып акыры,

айбат – суровость, грозный вид

Астыңкы ээрди албайып,

Үстүңкү ээрди далбайып,

Ал муруту сеңирдей.

сеңир – покрытый травой высокий гребень горы

Айбаты албарс темирдей.

Муруну тоонун кырдачтай.

Муруту чөлдүн камыштай.

Көзү көлдүн буткулдай.

көзү көлдүн буткулдай – глазные орбиты (веки) его подобны глубоким впадинам

Каарданын караса,

каардан – приходит в ярость

Көрүнгөндү жуткандай.

Ал мүнөзүн караса,

Ажыдаар болсо туткандай.

Алтын менен күмүштүн,

алтын менен күмүштүн

Ширөөсүнөн бүткөндөй.

ширөөсүнөн бүткөндөй – он создан как бы из золотой и серебряной пыли

Асман менен жериндин,

тирөө – подпорка, опора

Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Айың менен күнүңдүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй.

Алды калың кара жер.

Жердигинен түткөндөй!

жердик – мощь, непоколебимая сила

Ай алдында дайранын,

Толкунунан бүткөндөй.

Абадагы булуттун,

Салкынынан бүткөндөй.

асмандагы ай-күндүн,

Асмандагы ай-күндүн.

жаркынынан бүткөндөй – он создан как бы

Жаркынынан бүткөндөй.

из сияния луны и солнца, что на небе

Үзүңдү жаттагыла.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Эпитет (гр. – түшүндүрүү) – окуянын, кубулуштун мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн көрсөтүп берүүчү түрү. Мындай сөздөр (эпитеттер) буюмдун же окуя-кубулуштун сапатын, башкалардан айырмалуу касиетин индивидуалдаштырат, речти көркөмдөөгө жардам берет. Эпитеттер сөзсүз түрдө кайсы бир сөздү же сөз айкашын жандап келет. Алар зат атооч, сын атооч, сан атооч жана башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлөт.

Мисалы: Арстан Манас. «Арстан» деген эпитет «Манас» деген сөздүн негизги белгисин көрсөтүп, өтмө мааниде колдонулган.

Салыштыруу – троптун речте (ар кандай түрүндө) колдонула берүүчү жөнөкөй түрү. Кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү толук жана конкреттүү көрсөтүп берүү үчүн биз аны башка нерсе, көрүнүш менен окшоштурабыз, алардын жалпы белгилерин, окшош жактарын көрө билип, салыштырабыз.

Мисалы:

Айбаты албарс темирдей.

Муруну тоонун кырдачтай.

Муруту чолдун камыштай ж. у. с.

«Кожожаш» эпосунун мазмуну

(Алымкул Үсөнбаевдин айтуусу боюнча)

«Кожожаш» – кыргыз эл эпосу. Аны айрым нзилдөөчүлөр баатырдык эпоско кошсо, кээ бири турмуштук эпос деп эсептешет.

Кыргыздын кытай уруусунда, Таластын Күркүрөө деген жеринде Карып деген кишинин Кожожаш деген жалгыз уулу болуптур. Кожожаш кичинесинен эле чырпыктан жаа жасап, чийден ок жасап, мылтык менен алышып чоңойгон экен. 15–16 жашынан атканын жазга кегирбеген (*стреляет без прамаха, не прахивающийся*) мыкты мерген болуп чыгат. Ал айлындагы жыйырма түтүн элин (*племя из двадцати семей*) мергенчилик менен бакчу экен.

Мергендиги ашынган,
Карыптын жалгыз баласы.
Айлына турбайт күнүгө,
Жүргөнү тоонун арасы,
Күнүгө кийик этин жеп,
Элинин тынган санаасы.

Аска таштарда түнөп, кийиктин терисин кийип, жүздөгөн кийиктин бирин койбой терип, бир элди баккан азамат жигит жөнүндө, анын адис болгон мерген экендигин баяндаган «Бет ачар» (Кириш сөз) менен эпос башталат.

Мындан кийинки «Каракожонун кызы Зулайка» бөлүмүндө Кашкар жактагы Каракожо бүт элге кабар салып, эл чогултуп той берип, эр сынамак болот. Каракожонун кызы Зулайка жигиттен жигит тандап, өзүнө тең болор жар (*супруг*) издейт. Уккан элдин баары Каракожонун шаарына жөнөшөт. Ал учурда Кожожаш адатынча мергенчиликке кеткен экен. Тойго келген элдин баарын чубатып сынактан өткөрүп, мунаранын башынан карап турган Зулайка бир да жигитти жактырбайт. «Келбеген ким калды?» деген Зулайканын суроосуна Кожожаштын эли өз мергени жөнүндө айтышат.

Алты сайлуу ак бараң,

ак бараң – пистолное ружье

Айлында бир күн жатпаган,

Ак бараңдай мылтыкты,

Кара жонун ойдуруп,

Кызыл алтын чалтаган, –

Кожожаш деген жигит бар экенин уккан Зулайка «Кожожаш мергенчиликтен кайтканда мага келсин» – деп айттырат. Кытай уруусу өз жерине кайтып келип, Кожожаш мергенчиликтен келгенде, Каракожонун кызы Зулайкага барып келүүгө жөнөтүшөт. Кожожаш мергенчиликтен келген кийимин, бутундагы чарыгын (*поршни – обувь из сыромятной кожи с толстой подошвой*) чечпей, Каракожонун шаарына барат. Зулайканын аны күтүп атайын тиктирген өргөөсүнө (*свидетная юрта*) кирип отурат. Зулайка өргөөгө кирип Кожожашты көргөндө эле жактырып калат.

«Кожожаштын Зулайкага үйлөнүүсү» деген бөлүмдө Каракожо жети күн, жети түн той берип, Кожожаш ата-энесин, элин чакыртып, Зулайкага үйлөнөт (*женится*). Той убагында жамбы атуу (*стрелять из лука, а позднее из ружья, состязались в сбивании слитки серебра, подвешанного на высоте на тонкой нитке*) оюну ойнолот. Мелдештин шарты боюнча жамбыны бутага (*мишень, цель*) байлаган ичке боосун (*веревка, завязка, шнурок*)

үзө коюп атуу керек. Жигиттерден эч ким тийгизе албай убара болот. Мелдешип жаткандардан алыс, Каракожо менен Зулайканын жанында отурган жерден Кожожаш мерген мылтыгын октоп, жамбынын кылдай нчке жибини (*тонкую как волосок нитку*) как жари атып (*выстрелил разорвая попалам*), жамбыны жерге түшүрөт. Кожожаштын мергендиги тойго келгендерге, анан бүт элге тарап, атагы (*слава*) алыска кетет. Карыпбай уул-келнинин алып, көч ээрчитип, Таласка жерине кайтышат. Келип, өз элине той берет.

Үйлөнүүнүн алгачкы күндөрүнөн тартып эле Кожожаштын мурдагыдай мергенчилик кылып, табияттын жан-жаныбарларын атууга аялы Зулайка каршы чыгат. Бирок Кожожаштын түнү түшүнөн, күнү оюнан мергендиктин ышкысы, аңчылыктын кумары кетпейт.

«Кожожаштын түшү» бөлүмүндө күндөрдүн биринде Кожожаш аян берчү түш көрөт. Бул түштү удаа (*подряд*) үч көрөт. Үчүнчү жолу көргөндө, эртен менен туруп, аялы Зулайкага айтат:

Түндө жатып түш көрдүм,

Түшүмдө мүшкүл иш көрдүм...

Түшүндө мурдагыдай жолу шыр болбой, кийик таппай убараланып жүрүп, акырында отуз улак, кырк чебич оттоп жүргөнүн көрүп, бардыгын кырып салат. Ошондо да дагы калды бекен деп өйдө басып отуруп,

Адам уулу бара албас,

Асман жакын кабарлаш.

Ак жалама боорунда,

Ылдый тартып түшө албай,

Өйдө тартып чыга албай

Өзүм жалгыз турупмун.

Кук эткен кузгун, карга жок,

Жалама зоо асканын

Ортосунда турупмун.

кабар – весть; кабарлаш –
сообщается, извещает

жалама – гладкий, ровный

кук эткен кузгун – ворон
стервятник

Зулайка көпкө үн чыгарбай туруп: «Түшүн – жаман түш. Мени уксан, экинчи Акбараңды колуңа албай, мергенчиликте ташта. Антпесең, бир балээге жолугасың!» – деп, Кожожаштын түшүн жамандыкка жоруйт.

Жаңы сөздөр:

сынамак болот – намеревается проверить

сынак – проверка

мергендиктин ышкысы – охотничий азарт

аңчылыктын кумары – страсть охоты

аян – предостережение, внушение «свыше»

кийик – раздельнокопытные дикие жвачные животные, которые обитают в горах

жоруйт – истолкует

мелдеш – состязание

Тааныш сөздөр:

адис болгон мерген – ловкий стрелок (6-класс 91-бетте; Аалы Токомбаевдин «Акый мерген» аңгемесинен: Адис болгон мерген алда кайдагы кызыл асканы айланып, сонодой учуп, бугулардын алдынан чыкты.)

эрегиш-мелдеш – соревнование, состязание (5-класс 33-бетте; Токтогул Сатылгановдун «Турумтай менен торгой» алабий жомогу: Тоонун торгою, бөксөнүн торгою, чөлдүн торгою үчөө кимиби? кыйыбы? деп мелдеш кетишет.)

түш көрөт – приснится сон (6-класс 76-бетте; Молдо Кылычтын «Буудайык» чыгармасынан:

Саятчы Толок тилмерин,

Бир күнү жатып түш көргөн,

Түшүндө жакшы иш көргөн.)

«Кожожаштын Суречкиге ант бергени» бөлүмүндө Кожожаш кайберен жөнүндө түш көргөндө Кара-Үңкүрдө жаткан Суречки да түш көрөт. Түшүндө Кожожаш мерген анын тукумун (*потомство*) бүт кырат. Суречки ойлонуп, текеси Алабашка бул жерден кетели деп сунуш кылат. Алабаш: «Кара-Үңкүрдөй жер кайда? Ээлеген конушумду таштабайм.

Мен Алабаш болгону,

Кара-Үңкүр болгон эмеспи,

Кайберендин коргону?

Бул жерге мерген келчү эмес,

Келген мерген көрчү эмес,

Улагым бирин атчу эмес,

Улагым аткан мергендер,

Убайым тартпай кайтчу эмес», –

деп Суречкисин карс сүзүп, тил албай, макул болбой коёт. Суречки антсе да болбой, текесин жаңы конуш (*место расположения*) издеп келүүгө көндүрөт. Акырында Алабаш Суречкинине ою менен болуп, жакшы жер издейт, бирок таппай (*не найдя*) кайра кайтып келет. Ушул эле учурда аялы Зулайканын барба дегенине карабай Кожожаш аттанып мергенчиликке жөнөйт. Аска ташты аралап, эч бир кийик таба албай Кожожаш көпкө убара болот. Акыры Сон-Көлдүн белине (*на склон*) чыгып, Актоскоктун алдынан, Көктоскоктун үстүнөн отуз улак, кырк чебич (*коза по второму году*) оттоп жүргөнүн көрөт. Адегенде эки улакты, андан кийин калгандарын кыйратып атып салат. Алабашты да атып, жарадар кылат.

Мергендиги мыкты эми,

Өзүнө өзү мактанып,

Аска таштын башына

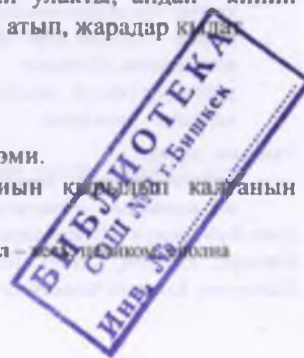
Кожожаш мерген чыкты эми.

Суречки жүгүрүп келип, тукумунун баарынын кыйрылып калганын көрөт. Ал мергенден:

Мерген, кырыпсың улак түгөлүн,

Кыйналды менин жүрөгүм.

түгөл – закончился, кончилась

Балдарымдын бири жок,
 Ай талаада кангырап,
 Кантип жалгыз жүрөмүн.
 Чын кайберен энең мен
 Менин, бар эле сенден тилегим.
 Макул десе көңүлүң
 Картайса да берип кет,
 Алабаш теке шеригим», –

кангырап – сбившись с толку

деп суранат. Кожожаш ага макул болбой, Алабаштын башын кесип алат. Ошондо Суречки мергендин айылына жазында келип, өч алмакчы болуп, ант берет. Кожожаш да Суречкини мылтык менен атпастан, жөө кууп кармап алууга ант берет.

Мергенчиликтен оз уруусуна кайтып келип, Кожожаш Суречкинин айткандарын эсине түйүп жүрөт. Жаз келгенде Суречки Кожожаштын айылына келет. Кожожаш Зулайкага сырын айтып, коштошот. Алган жары Зулайка жүрөгү күйүп (сердце болит) чок (горящие угли) болуп, мергенди токтотууга аракеттенет. Кожожаш болбой Суречкинин артынан жөнөйт.

Көргөн түшү аткарылып, Кожожаш Суречкинин тукумун кырып, сураганына конбойт. Суречки Кожожашты каргап (проклиная), анын жалама (скользкий, галий) аскада эч ким жардам бере албай, сөөгү ошол жерде калышын каалайт. Каргыш тийген Кожожашты эли куткара албай, анын сөөгү көмүлбөй (не похороненный) аскада калат.

Кыргыз эли эпостун негизги сюжетин жараткан мезгилде элдин аң-сезиминде диний ишенимдер күчөп, мифологиялык ой жүгүртүүлөр үстөмдүк кылып турган. Ошондой эле адам баласы менен табияттын ортосундагы аң-сезимдүү байланыш да өнүгүп, адамдар мурунтан эле жаратылышка жасаган мамилесин өөрчүтүп келгени «Кожожаш» эпосунда айкын байкалат.

Жаңы сөздөр:

кайберен – общее название диких жвачных животных (кййик, тоо теке, эчки, аркар, элик)

Суречки – мифическая серая коза, прородительница, покровительница диких жвачных животных

убайым – страх, боязнь, беспокойство, печаль

кййик – раздельнокопытные дикие жвачные животные, которые обитают в горах

шерик – спутник, пара, друг жизни

ант – клятва, обещание

уруу – род (кытай, сарыбагыш ж. б. уруулары)

каргыш – проклятие

Тааныш сөздөр:

коргон – крепость, твердыня, защита (6-класс, 37-бетте; «Койшой-Коргон»;»)

өч алмакчы – отомстить (7-класс 10-бетте; «Манас» эпосунун кыскача мазмуну:»

Кыт Күлчорону илунан өлүм табат, анын ордуна жедигер элине Кара дөөнү кан көтөрүп, Күлчоро, Айчүрөк, Сейтек Таласка көчүшөт. Таласка көчүп барганда кййин Айчүрөк Канчорону, Каныкей Чачыкейди өлтүрүп, өчтөрүн алышат.)

Тапшырмалар.

1. Каармандарга мүнөздөмө бергиле: Кожожаш – күчтүү, көзгө атар мерген, айганынан кайгыган, өжөр, камкор (заботливый), эмгекчил, бирок жаныбарларга таш боор. Суречки – акылдуу, мээримдүү, күйүмдүү, койгон максатына жеткен, тукуму үчүн камкор. Өз алдыңарча уланткыла.
2. Кожожаш менен табияттын мамилеси кандай болуп калды?
3. «Кожожаш» чыгармасынын идеясы эмнеде?
4. Суречки Кожожашты кайсы күнөөсү үчүн каргады?
5. Суречкинин каргаганы туурабы?

Жаратылыш байлыктарын, жаныбарларды сактоо үчүн биз эмне кылышыбыз керек деп ойлойсунар? «Кожожаш» эпосунан «Кожожаштын өлүмү» бөлүмүн окуш, үтүлдү жазтап, эмне боюнча сүрөттөргө иштелилсе.

Кожожаштын өлүмү

Анда мерген кеп айтат:
 «Кейибегин, алганым,
 Кетти ичимде арманым,
 Бир эчкинин зартынан,
 Билбедим ташка калганым.
 Анык болду Зулайка,
 Караны кийип кайгырып,
 Жесирлик күндө калганым.
 Кыйнабайын баарыңды,
 Кырбайын бекер малыңды,
 Эптеп жерге алып кет,
 Эскирген Карып чалыңды.
 Эсиңе ал сен, Зулайка,
 Эсилиң мерген парыңды.
 Эчкини кууп, ташта өлдүм,
 Кимге айтайын зарымды.
 Өлүүгө өмүр кыскарды,
 Кайыр кош, журтум, кары-жаш.
 Эми таштайм жанымды.
 Алты айлык болсо бондода,
 Эмне деген акыл бар,
 Зулайка сенин оюңда?
 Түшөргө айла таба албай,
 Ажалдын кургу' моюңда.
 Ала карга, сагызган,
 Айланып зоодо жүрүшөт,
 Кызылым чокуп токууга...
 Эки-үч жолу аскадан,
 Таштайм деп боюн Кожожаш,

кейибегин – не печаль

алганым – алган жарым – жези
 зартынан – азабы – из-за тяготи

караны кийип – носить траур
 жесирлик күн – вдовство

кырбайын бекер – зря истреблять

эскирген – карыган – старый

жыл – горемычный; пар – ровня

зар – плач, горечь

кайыр кош – прощай;

журтум – элим – народ

алты айлык бондода – шестимесячная
 беремность

кызылым чокуш – касать тело

¹ Кургу – укуругу деген мааниде.

Тура калды *окталуп*,
 Улам муздак суу ичип,
Күйүт деген кыйын иш,
 Күйдү Зулай чок болуп,
 Аял, эркек дебестен,
 «Кантип боюн таштайт» – деп,
 Карап калды токтолуп,
 Өмүрү кыска өлүүгө,
 Өз башына кыйын иш.
 Өлүмгө жанын берүүгө,
Өксүгөн кыйын капалык,
 Түштү Зулай келинге.
 Улам бирөө чыңырып,
 Кара асканын боорунда,
 Каргадай болуп турганда,
 Кандай баатыр эр керек,
Айныбай тиктеп көрүүгө.
 Катарланып **кашына**,
 Калк карашып калды дейт,
 «Куласа сөөгүн тосом» – деп,
Курдашы байкуш Зулайка.
 Түбүнө жакын барды дейт.
 Ийниндеги **ак барап**,
 Мерген ийнинен жулуп алды дейт,
 Кош жип менен таңды дейт,
 Таштады дейт бараңын.
 Ар бир ташка бир тийип,
 Талкаланып бараңы,
 Майдаланып калды дейт.
Шибегедей темирли,
 Издеп жүрүп Зулайка,
 Зорго таап алды дейт.
 Мергенден калган белек деп,
 Бекем түйүп салды дейт.
 Өлүүдөн мерген качпады,
 Өксүп ыйлап чынырып,
 Өлгөнүм ушул, элим, деп,
 Өзүнүн боюн таштады.
 Эл калды чуулдап бүлүнүп,
 Эзилип ыйлап Зулайка.
 «Эй, кантем», – деп жүгүрүп,
 Карыпбай жатат бир жерде.
Кайышып сынып бүгүлүп,
Касаптын сойгон этиндей,
Кайкайган бодур аскага,
 Калды дейт сөөгү илинип.

октолуп – камданып – готовясь

күйүт – горе

өксүгөн – утратившая, лишившаяся

асканын боорунда – на склоне скалы

айныбай – не передумал

кашына – напротив

курдаш – подруга, ровня

ак барап – пистонное ружье

шибегедей темир – кусок металла
 (размером а шило)

кайышып – согнувшись

сынып бүгүлүп – сломавшись, сгибаясь

касап – мясник; кайкайган бодур аска –
 выгнутая холмистая скала

Кан чокучу кузгундар,
 Калбастан келди үйүлүп,
 Өлгөн менен кошо албөйт,
 Өксүп ыйлап туугандар,
 Өрт өчкөндөй түңүлүп,
 Кара таштын түбүнө,
 Караны кийип үн тартып,
Кадыркечи Зулайка,
 Кайгырып ыйлайт муң тартып.
Айрылышып мергенден,
 Азандан **чечип** жүк артып,
 Жерине көчө баштады,
 Атайын тууган элдерден.
Атанды комдоп, жүк артып,
 Айылы көчтү жерине,
 Алганы Зулай **үн тартып**,
Актай башын каралап,
Айдай бетин жаралап,
 Көзүнүн тирүү барында,
 Көп күнгө чейин кытайлар,
 Мергенге турган каралап,
 Жер көпүрө салышып,
 Малы ачкадан карышып,
 Кайта көчтү жерине...

кан чокучу кузгун – стертник
 үйүлүп – собравшись

түңүлүп – потеряв надежду

кадыркеч – любимая

муң – печаль, тоска

айрылышып – лишившись

азандан – с утра; чечип – складывая
 (пожитки)

атанды комдоп – седлать верблюды;

жүк артып – загружая

үн тартып – глосить, оплакивать

актай башын каралап – носить траур

айдай бетин жаралап – наносить на
 лицо рану (оцарапвать ногтями)

Тааныш сөзөр:

сөөгү – тело (5-класс 63-бетте; Чынгыз Айтматовдун «Бугу Эне» адабий жомогунан: Ал күнү кыргыз уруусу аза күтүп, эл атасы, сан колдун башчысы Күлчө баатырдын сөөгүн жерге бергени жаткан...)

байкуш – бедняжка (5-класс 12-бетте; «Акылдуу кыз» жомогунан: Эжеселер, күндө эки маал чубайсыңар, кайда барып жүрөсүңөр? – деп сурап калды. Анда бир кыз: «Бул байкуш да угуп калсын», – деп, кандын табышмагын айта кетти.)

Талпырмалар.

1. Кожожаштын өлүмү жөнүндө айтып бергиле.
2. Суречки менен Кожожаштын эрегиш-мелешинде ким жеңди? Эмне үчүн?
3. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдерин тапкыла: *Уруу, мелеш, коргон, каргыш, кадыркеч, аска, тууган.*
4. Төмөнкү сөздөрдүн антонимдерин тапкыла: *Адис, кабар, тең, жичит, мүм, жамандык, кокуш, теке, аска.*
5. Төмөнкү сүйлөмдөргө тиешелүү сөздөрдү кошуп, толуктагыла: Ал айлындагы жыйырма түтүн эли ... менен бакчу экен. Каракжоо бүт элге ... ал чогултуп той бериптир. Кожожаш ... мергенчиликке кеткен экен. Зулайка ... кирип, Кожожашты коргондо эле ... калат.

Көркөм окугула. Үзүндүдөн 20 сап жатка айтып бергиле.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Каргыш ырлары – бирөөлөрдү каргоо, жектөө, аларга жамандык тилөө үчүн жаратылган элдик оозеки чыгармалардагы лирикалык жанрдын бир түрү.

Бул чыгармаларда эң жаман тилектер тиленип, катуу сөздөр айтылып, ыр аркылуу өз каргышын билдирген учурлар болот. Мындай ырлар эпикалык ири дастандардын ичинде да учурайт.

Мисалы:

Атаң менен энеңиз,
Көзүнөн жашын тыйбасын.
Каалап алган Зулайка,
Ар бир кылган ишине,
Эч бир даба кылбасын.
Аскада туруп саргайып,
Арманда өлсүн бир башын.

АКЫНДАР ПОЭЗИЯСЫНАН

Токтогул Сатылганов (1864 – 1933)

Токтогул Сатылганов – кыргыз эл акыны, **ойчул** (*мыслитель*), композитор. Ал кедей үй-бүлөдө туулган. Атасы Сатылган жамактатып ырдай койгон (*певец-импровизатор* (*исполняющий мелкие жанры т.к. мактоо, кордоо*), **күүдүл** (*имитатор; комик*)) киши болгон. Энеси Бурма да элдик оозеки ырларды коп билген, **кошокчулугу** (*женщина импровизатор, слагающая кошок; плакальщица*) менен Суусамыр өрөөнүнө аты чыккан аял экен. Ата-энесинин ошол өнөрү акындын ырчылык

шыгынын эрте ойгонушуна таасирин тийгизген. Жокчулуктун айынан бала кезинен байдын малын кайтарып, башынан оор турмушту өткөргөн. Өзүнүн бала чагында жазган «Жокчулуктун айынан», «Жүргөнүм кабак жер болду» деген ырларында кедейликтин айынан Казанбактай саран байдын коюн кайтарып жүргөнүн, **тенсиздикти** жек көргөнүн (*ненавидел неравенство, неравноправие*) айтат. Токтогулдун ырларынын тематикасы

ар түрдүү. Анын революцияга чейинки чыгармаларына сүйүү лирикасы, санат-насыяттар, өмүр темасындагы ырлар, айтыштар, элдик дастандар жана башка чыгармалар кирет. Акындын сүйүү ырлары: «Алымкан», «Сүйүмкан», «Күлүйпа, Күлкан ашык кыз» ички сезимди (*чувство*) козгогон лирикалуулугу, мазмундуулугу, музыкалуулугу менен баалуу (*ценный*). Ал «Гүлдөп ал», «Санат», «Насыят», «Терме» сыяктуу ырларында адам өмүрү, турмушу жөнүндөгү ойлорун айтып, бак-таалайдын негизи (*основа*) катары эмгекти даяазалайт (*прославляет*). «Эгин айдап, чөбүн чап, эмгегинден пайда тап. Азамат болсоң ак иштеп, аздыр-көптүр малың бак» деп, элди эмгекке үндөйт (*призывает*). Т. Сатылганов айтыш жанрынын устаты болгон. Андан отуздай айтыш ыры мурас калган. Акын устат (*учитель*) катары Эшмамбет, Калык, Алымкул, Барпы, Коргол сыяктуу кыргыз элине таанымал акындарды тарбиялаган. Ал «Манас» эпосун, «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Шырдакбек», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан», «Ак Мөөр» ж. б. дастандарды да эң чебер аткарган (*искусно исполнял*).

Т. Сатылганов – алтымыштан ашуун күүнүн автору. Анын күүлөрү: «Тогуз кайрык», «Миң кыял», «Чоң кербез» ж. б. 1928-жылы анын он сегиз күүсүн музыка изилдөөчү А. Затаевич нотага түшүргөн. Ал күүлөр 1934-жылы Москвадагы музыкалык басма тарабынан «Кыргыздын аспаптык 250 күүсү жана обондору» деген жыйнакта басылып чыккан. Токтогул кедейлердин таламын талашып, байларды ашкерелеп ырданган (*разоблачал*). Байлар улуу акындан кутулуу максатында «Анжиянга басып киргени жатышат» деген жалган жалаа менен аны Сибирге сүргүнгө айдатышат. Туткунга алынган акын элге «Кош, апаке!», «Кош, элим!» деген ырлар менен кайрылып, өзү ак жеринен кармалганын, адилеттик жоктугун тартынбай айткан, бай-маналтарды жек көргөнүн билдирген. Сүргүндө жүргөндө акын «Айланган тоонун бүркүтү», «Ушундайбы сурагың», «Азапка түштү өмүрүм», «Туткунда жүргөндө» ж. б. ырларын жараткан. Сүргүндөн кайтып келгенде «Эңсеген элим аманбы?», «Апакем, аман барсыңбы?» сыяктуу ырлар менен кайрылат.

Токтогул 1917-жылы Улуу Октябрь революциясынын жеңишин өтө кубанычтуу тосуп алып, «Жашасын Кеңеш өкмөтү!», «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду» ж. б. ырларын жаратат. Кеңеш өкмөтү орногондон кийин «Куткарды Ленин акылман», «Бийик көтөр туунду», «Элди карачы», «Колхоз жөнүндө» ж. б. ырларын жаратат.

30-жылдардын орто ченинде Токтогулдун ырлары эл арасынан жыйнала баштап, 1938-жылы биринчи китеби жарык көргөн. Ушундан кийин замандаштарынан, окуучуларынан кошумча материалдарды жазып алуу уланып, эки томдугу басылып чыккан. Акындын чыгармалары көп улуттун тилдерине которулган.

Түшүндүрмө сөздүк:

мактоо – форма народной песни, частично сохранившаяся и теперь, восхваляющая отдельного человека, племя, род

кирдоо – особый вид песни в фольклоре, содержанием которой является осмеяние противника или его покровителя
туткунга алынган – взятый под стражу
ак жеринен – невинный
адилеттик жок – нет справедливости

Таныш сөздөр:

жамактатып ырдоо – импровизировать (7-класс 2-бетте; «Жарамазан айтуу»: Орто Азия элдеринин ичинде кыргыздарда гана жамактатып ырдоо өнөрү – жарамазан айтуу кездешет.)

мурас – наследие (5-класс 6-бетте; «Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынан»: Кыргыз эли – бай жана кызыктуу фольклордук мурастын ээси.)

таанымал – известный (5-класс 5-бетте; «Киришүү»: Ал эми Чыңгыз Айгитовдун чыгармалары бүткүл дүйнөгө таанымал.)

жалган жалаа – донос, оговор, клевета (6-класс 50-бетте; «Токтогул Сатылганов»: Ошол үчүн аны жалган жалаа менен Сибирге сүргүнгө айдатышкан.)

Токтогул Сатылгановдун «Санат-насыят», «Үлгү ырлары»

Башка акындардай эле, Токтогул да бир катар үлгү, санат-насыят ырларын *жаратты* (создал). Акын бул чыгармаларында жаштарды эмгекке, ынтымакка, адептүүлүккө (*воспитанность*), бири-бирин *сыйлоого* (*уважать*) үндөгөн, ар кандай начар *жүрүш-туруштан* (*поступки*), *адилет-сиздиктен* (*несправедливость*), жаман *адаттан* (*привычка*), жалкоолуктан алыс болууга чакырган.

Дайранын көркү кемеде,

көрк – красота, изящество

Баланын көркү энеде,

Акыл айтсаң, тыншабай,

Акмактын көркү жемеде.

жеме – упрёк

Эл тирилик кылганда,

Эсирип уктап кур жатпа.

Иш тапшырба жалкоого,

Акыл ийтпа чалпоого!

Жаман адам белгиси –

Өз камы үчүн жүгүрөт.

Жакшы адамдын белгиси –

Эл камы үчүн күйүнөт.

Эчкинин көркү – төл менен,

Эгиндин көркү – жер менен.

Эликтин көркү – төр менен,

Эр жигит көркү – эл менен.

Аргымак көркү жалында,

жал – грива

Алманын көркү шагында.

Ак жолборс келсе, тартынба,

Алтын башың барында.

Сыянын көркү каламда,

Сырыңды айтпа *жаманга*.

сыр – тайна, секрет; *жаманга* – здесь: недругу

Сыр алышып, сыр түйгөн,

Сырдашың келет саламга.

сырдаш – делиться друг с другом секретами

Жайлоонун көркү кымызда,

Кишинин көркү *ырыста*.

ырыс – счастье, доля

Намысы үчүн жоо сайган,

Баатырдын көркү урушта...

Кылычтын көркү курчунда,

Кундуздун көркү сыртында.

Алышкан душман жоо келсе,

Азамат көркү журтунда.

Ынтымак болсо калкында,

Душманыңдан *тартынба*.

Айбаты бар жигиттин,

айбат – суровость, ярость, грозный вид

Атагы калат артында.

атак – слава

Түшүндүрмө сөздүк:

Иш тапшырба жалкоого,

Акыл айтпа чалпоого! – не поручай дело лодырю, не давай советов неслуху

Жаман адам белгиси –

Өз камы үчүн жүгүрөт – плохой человек думает только о себе

Жакшы адамдын белгиси –

Эл камы үчүн күйүнөт – хороший человек заботится о народе

Таныш сөздөр:

кам – забота (6-класс 72-бетте; Женижоктун «Айтамын санат тобуна» ырынан:

Эл оозунда айтылып,

Эрдик кылган эр калат.

Калктын камын ойлогон,

Касиеттүү шер калат.)

намыс – честь, репутация, доброе имя (5-класс 51-бетте; Темиркул Үмөталиевдин

«Күч бирдикте» адабий жомогунан:

Жүдөттү эл көзүнчө күчтүү намыс.

Албай кантет байкуш өз балдарын.)

жоо – враг (6-класс 131-бетте; Ж. Бөкөнбаевдин «Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти

майдаңга» ырынан:

«Кайрылып жоодон качат» деп

Камсанай көрбө балаңдан.)

азамат – молодец

(6-класс 72-бетте; Женижоктун «Айтамын санат тобуна» ырынан:

Азамат эрде данк болбойт,

Алышкан жоону жеңбесе.)

Таншырмалар.

1. Токтогулдун ою боюнча эр жигит кандай сапаттарга ээ болушу керек?

2. Адамдагы кайсы терс сапаттар акынга жакпайт?

3. Кайсы сапаттар акын үчүн баалуу?

Санат ыры

Аргымакты жаман деп,
Бууданды кайдан табасың?
Агайынды жаман деп,
Тууганды кайдан табасың?
Ак саманды жаман деп,
Чөптү кайдан табасың?
Аз дүйнөнү жаман деп,
Көптү кайдан табасың?
Жарма, чайды жаман деп,
Этти кайдан табасың?

Жинди менен жолдошпо.
Суу куйбагын толбоско,
Акмак болуп кетесин,
Ачууланба болбоско.
Үгүт айтып чарчаба,
Айткан акыл коңбоско.

Жолдош болсоң куу менен,
Өмүр өтөт доо менен.
Жыкмайынча качпагын,
Беттешип калсаң жоо менен.
Бекерчиден беже кач,
Ушакчыдан көчө кач.
Мурунку жаман ишинди,
Кийинки жерде таштагын.

Жолдош болбо **коркокко**,
Жүк артпагын торпокко,
Иш кылдырба **чоркокко**,
Күлүк минсең күүлөнүп,
Эки жагың каранба.
Көйрөң атка коносуң,
Көрүп калган адамга.
Көңүл калаар кеп айтпа,
Оору менен **картаңга**.

Тааныш сөздөр:

аргымак – породистая лошадь (6-класс 69-бетте; Женижоктуу «Айтамын санат тобуна» ырынан:

Аргымак аттан не пайда,
Айыгышкан топко кирбесе,
Акында болбойт касиет,
Айтышкандан сүрдөсө.)

буудан – скакун, не испытывающий усталости

жинди менен жолдошпо – не дружи с дураком

ачууланба болбоско – не сердись по пустякам

өмүр өтөт доо менен – вся жизнь пройдёт
глазами

бекерчи – бездельник

ушакчы – сплетник

чоркок – словкий, недотепа

көйрөң – хвостун

көңүл калаар кеп айтпа – не говори слов, которые
могут обидеть;

картаң – пожилой

жоо – араг (6-класс 72-бетте; Женижоктуу «Айтамын санат тобуна» ырынан:

Азамат эрте даңк болбойт,
Алышкан жоону жеңбесе.)

коркок – трус (6-класс 130-бетте; Ж. Боконбаевдин «Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти
майдаңга» ырынан:

«Айланам, **коркок** болбо» – деп,
Айтканын эстейм энесин.
Ай чапчып суудай толкуган,
Артымда калкым турганда,
Айыгышкан жоону жеңемин.)

күлүк – скакун (6-класс 53-бетте; Токтогул Сатылгановдун «Балалык» ырынан:

Кара суу кечип түрүнүп,
Чыбыктан кесип ат минип,
Чымылдап чуркап күйүтүп,
«Менин атым күлүк» деп,
Чыккандары сүйүнүп.)

Тапшырмалар.

1. Жолдошчулук, достук жөнүндөгү ыр саптарын таап, эмне деген ой айтылганын айтып бер.
2. Адамдын оң жана терс сапаттарын чагылдырган ыр саптарын мисалга келтир.

Төмөндө берилген ыр саптарын окуп, салыштырып, Венндин диаграммасын түз.

Үлгү ыры	Санат ыры
Жаман адам белгиси – Өз камы үчүн жүгүрөт. Жакшы адам белгиси – Эл камы үчүн күйүнөт.	Жинди менен жолдошпо, Суу куйбагын толбоско. Акмак болуп кетесин, Ачууланба болбоско.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Үлгү ырлары – элдик оозеки адабиятта жана ырчылар поэзиясында кенири тараган дидактикалык чыгармалар. Жанрдык белгиси боюнча санат-насыят, терме ырларына жакын, а түгүл алар биригип, бири-биринин структурасына синишип кетет.

Айырмасы – үлгү ырларында төкмө акын же аткаруучу бул чыгармасында элге түздөн-түз кайрылат, кандай жүрүш-туруш жакшы, кайсынысы жаман экенин ачык айтат, жакшы адептик эрежелерден үлгү алууга чакырат. Үлгү ырлар өтө таланттуу ырчылар тарабынан гана чыгарылган. (Женижок, Эшмамбет, Токтогул, Барпы ж. б.)

Санат-насыят ырлары – кыргыз элинин оозеки адабиятында кеңири тараган лирикалык жанр. Санат-насыят ырларын акындык таланты күчтүү, турмуштук тажрыйбасы мол, көптү көрүп, көптү билген акындар гана жарата алат. Насыят-акыл айтуу, кеңеш берүү деген мааниси билдирет. Демек, чоң акындар элдин турмуштук тажрыйбаларын жыйынтыктап келип санат, акыл-кеңеш айтышкан.

Калык Акиев (1883-1953)

Калык Акиев кыргыз журтчулугуна чебер комузчу, көөдөнүнөн (*из груди*) ыр төгүлгөн (*льющийся*) көркөм сөздүн устаты (*мастер художественного слова*) катары белгилүү.

Ал Токтогул баш болгон (*во главе*) атактуу (*знаменитый*) ырчылардын чыгармаларын, элдик мурастарды көкүрөккө сактап (*оберегая в душе*), кийин аларды кагаз бетинде калтырып жаздырууда бараандуу салым кошкон

залкар талант катары таанымал. Анын киндик кан тамган жери (*родные места*) – Жумгалдын этек жагындагы Кара-Ой айылы, туулган мезгили – 1883-жылдын жай айлары. Атасы Акы кедей жыгач уста, көзгө атар мерген болгон. Калык жети жашынан байлардын коюн кайтарган. Жаш кезинен Калык ырчылык өнөргө аябай кызыгат. Ал кичинекей бала кезинен Төрөгелди деген байдын малын багып, акысыз малай (*батрак*) болгон. Кечкисин мал сарайда уктаган. Жети жаштан он бир жашка чейин Төрөгелдинин күлүк атын чаап, аш-тойлорго барган жерде, байге алган аттарды мактап ырдаган ырчылардын ырын кунт коюп угуп, аларды кайталап жүрүп, ырчылыкка үйрөнүп алат. Төрөгелди Калыкты корлоп (*унижая*), шылдындап, өзүнчө эрмектеп (*забавляясь*) күлкү кылмакка (*для того, чтобы поднять его на смех*) гана ыр үйрөнүшүн талап кылат (*требует*). Уккан ырчыларды туурап ырдап бер деп уруп-кагып тилдейт, болбогон жерден бетке чаап, урушат. Ошол Төрөгелдинин үйүнө көп коноктор келчү экен. Калык коноктордун аттарын багып, кыштын күндөрүндө мал байлап, малдын чобун салып, алдын тазалап жана башка жумуштарды жасап жүрүп, үйрөнгөн ырларын оюнан кошуп узартып, бирдемелерди жамактап ырдап жүрөт.

Манаптардын зомбудугунан (*насилие, бесчинство*) жер оодарып

(*переезжает*). Кетмен-Төбөгө кетет. 1897-жылы биринчи жолу Токтогулга жолугат. Кыш айынын биринде улуу акын Токтогул Жаналы деген тегирменчинин (*мельник*) үйүнө келгенин угуп, Калык да көпчүлүк элге кошулуп барат. Бул жолугушуу жөнүндө Калык Акиев кийин мындайча эскерет: «Токтогул чарчы бойлуу, өңү дандырдай кызыл (*краснощёкий*), эткээл (*плотного телосложения*) киши экен. Кара күрмөсү бар, ак топучан, оң жеңди чыканактан өткөрө түрүп алып, комузуна укмуштай кол ойнотуп чертип, кууланып, күлдүрүп олтурган экен. Күлбөгөн киши жок. Босоого менен бойлошкон элдин аркасында олтурат элем... Жаналы мени көрө койду». Ошентип, жаш акын Калык Токтогул менен таанышат.

1910-жылдан кийин улуу акын менен бирге көпкө эл аралап жүрүп, ырчы катары эл-журтка кеңири таанылат. Аны ээрчип жүрүп таалим алат, акындык чеберчилиги өсөт.

Ал Токтогул, Эшмамбет, Женижок деген атактуу ырчыларды кунт коюп угат. Анан өз алдынча эл алдына чыгып ырдайт. Анын алгачкы ырлары элдин оор турмушу жөнүндө баяндайт.

1926-жылы адегенде драма театрына, кийин 1936-жылы филармонияга артист болуп орношот. Ошол жылдан тартып анын китептери жарык көрө баштайт, эл кыдырып, көп айылдарда болуп, мукам ыр-күү чыгарып, элге кызмат кылат.

Калык ырларында элдердин бузулгус достугу жөнүндө ырдаган. Эмгеги үчүн Калык Акиев ордендер, медалдар менен сыйланган, Кыргыз ССРинин «Эл артисти» деген ардактуу наам алган.

Калык Акиев 1953-жылы ноябрь айында 70 жаш курагында каза болгон.

Тааныш сөзөр:

таанымал – известен, известный (5-класс 5-бетте; «Киришүү»: Ал эми Чынгыз Айтматовдун чыгармалары бүткүл дүйнөгө таанымал.

6-класс 108-бетте; «Чынгыз Айтматов»: Ал – дүйнөгө таанымал жазуучу.

7-класс 24-бетте; Токтогул Сагынганов жөнүндө тексттен: Акын устат катары Эшмамбет, Калык, Алымкул, Барпы, Коргол сыяктуу кыргыз элине таанымал акындарды тарбиялаган.)

корлоп – унижая; **кордук** – унижение (7-класс 8-бетте; «Манас» эпосунун кыскача мазмуну:» Элге кордук коргогон Алооккеге каршы аттанып, Манас аны жеңет.)

«Жокчулук» ыры жөнүндө

Калыктын «Жокчулук» деген ыры анын балалык жана өспүрүм кези жөнүндө эскерүү катарында жазылган. Акындын балалык кезиндеги турмушу кайгылуу (*печальным*) жана оор болгон. Он төрт жашында байга мадай (*наёмный рабочий, исполнивший домашние работы*) болуп, мал менен бирге сарайда жатат, кийим-кечесиз, ач-жылаңач болот.

«Таманымды жоорутул,
Жара кылдың, жокчулук,
Тартканымды жашымдан,
Санаа кылдың, жокчулук», – дейт акын. *саяла* – забота, печаль
Ал өзүнүн байлардан көргөн кордугун, чеккен азабын катуу ызаланып
(с досадой) эске түшүрөт.
«Балдан таттуу сөзүмдү,
Эм кылбадың, жокчулук.
Байдын жаман уулуна,
Тең кылбадың, жокчулук».

жооругуп – натереть до оссадин

саяла – забота, печаль

сөзүмдү эм кылбадың – слова мои игнорируют

тең кылбадың – не сделал меня ровней

Жаңы сөздөр:

- өспүрүм кези – отрочество
- эскерүү – воспоминание
- балалык кезиндеги – в детстве
- кийим-кечесиз – без одежды
- ач-жыламач – голодный
- эске түшүрөт – вспоминает

«Жокчулук»

Он төртүмдөн жалданып,
Малай кылдың, жокчулук,
Жатканымды мал баккан,
Сарай кылдың, жокчулук.
Жардылыкка таянып,
Алдантасың, жокчулук,
Жайы-кышы бир койго,
Жалдантасың, жокчулук.
Таманымды жоорутуп,
Жара кылдың, жокчулук.
Тартканымды жашымдан,
Санаа кылдың, жокчулук.
Көз каратып байларга,
Карып кылдың, жокчулук.
Көңүлүмдү чогөрүп,
Арык кылдың, жокчулук...
Көңүлүмдү төрт бөлүп,
Адаштырдың, жокчулук.
Көтөргөнүм мойнума,
Чанач кылдың, жокчулук.
Курбум келсе, карызга,
Мал сурагтың, жокчулук.
Тааныштардын ичинде,

жокчулук – нищета

алдантасың – вводишь в заблуждение

жалдантасың – вынуждаешь работать по найму

карып – бедственное положение

карызга – в долг

мал сурагтың – заставил выпросить здесь: барана

Алсыраттын, жокчулук.
Чемирчегин жашымдан,
Кайырдың го, жокчулук.
Чечен тилди тең сөздөн,
Айырдың го, жокчулук.
Теңтушум келсе, карызга,
Мал сурагтың, жокчулук.
Темтеңдетип, жокчулук,
Алсыраттын, жокчулук.
Жайдын күнү жамаган,
Тон кийгиздин, жокчулук.
Эски чокой, жаргак шым –
Чом кийгиздин, жокчулук.
Колдон кетмен түшүрбөй,
Жер каздырдың, жокчулук...
Эки этекти түрүнүп,
Жөө бастырдың, жокчулук.
Балдан таттуу сөзүмдү,

алсыраттын – сделал бессильным
чемирчегин кайырдым – согнул хряц на лопатке

чечен – красноречивый

чом – перен.: шляхая равная верхней одежда

Эм кылбадын, жокчулук.
 Байдын жаман уулуна,
 Тең кылбадын, жокчулук.
 Оорусу жок онтогуп,
 Калпыс кылдын, жокчулук.
 Отургандан сүйлөтпөй,
 Жалпыз кылдын, жокчулук.

калпыс – узвнмый

жалпыз кылдын – сделал униженным

Танымрмалар.

1. Калык Акисадин «Жокчулук» деген ырынан акындын бала чагындагы турмушу жөнүндө эмнени билүүгө болот?
2. Ошол заманда кедейлердин турмушу кандай болгон?
3. Бул чыгарманы окуганда силерде кандай сезимдер пайда болду?
4. Мурунку заманда жашаган кедейлердин балдарынын турмушу менен биздин учурда жашап жаткан кароосуз калган балдардын турмушун салыштырып дептеринерге жазыла.

Өткөн замандагы кедей балдарынын турмушу	Биздин замандагы кароосуз калган балдардын турмушу

1. «Жокчулукту жоюунун жолдору» деген темала ой толгоо жазып келгиле.
2. Текстти кыскача план боюнча сүйлөп бергиле:
  - Калык Акисадин балалыгы.
  - Анын талантынын өсүшү. Токтогул менен жолугушуу.
  - Анын ырлары.
  - Калык – Кыргыз ССРинин Эл артисти.

**Тоголок Молдо
 (Байымбет Абдыракманов)
 (1860 – 1942)**

Тоголок Молдо – кыргыз жазгыч акыны. Дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Атасы Абдыракман эл ырларын жакшы билген, жыйындарда ырдай куюп жүргөн кнши болгон. 14 жашка чейин атасынын тарбиясында өсүп, айткан жомокторун, ырларын үйрөнгөн. Атасы дүйнөдөн кайткандан кийин чоң атасынын бир тууганы атактуу Музооке ырчынын тарбиясында жүрүп эр жеткен. Молдодон кат тааныган (*научился грамоте*). Ырды 14 жашында жаза баштаган. Жигит курагында көбүнчө сүйүү темасына кайрылып, «Каракөз», «Толгонай», «Жигиттин кызга ырдаганы», «Кыздын жигитке ырдаганы» деген ырларын, «Үрпүкан» аттуу поэма жараткан.

Бул чыгармаларында кыргыз кыздарын *уяң (стеснительный)* болбой, өз укугуна жетүүгө *үндөйт (призывает)*, *сүйгөнүнө карата (по отношению к любимой)* жүрөктөгү *чын сырын (сокровенную тайну)* айтат. 18 жашында Тыныбек жомокчуга жолугуп, бир нече ай кошо жүрүп, «Манас» эпосун үйрөнгөн. Акын кыргыздын оозеки чыгармаларын, мифтик түшүнүктөрүн, ишенимдерин, ага карата чыгарган ырларын көп билген. Кыргыздын «Шырдакбек», «Жаңыл Мырза», «Мендирман» сыяктуу *дастандарын* жакшы айтып, аны *жазып тапшырган (сдал рукопись)*. «Манасты», «Семетейди» да айткан, кыргыз элинин тарыхын үйрөнүүгө көп көңүл бөлүп, көп жерди кыдырып *санжыра* жазып жүргөн.

Анын Октябрь революциясына чейинки ырларына сүйүү темасындагы ырлары, кошоктор, армандар, фольклордук сюжет боюнча жазган чыгармалары, тамсилдери, ашкерелөөчү ырлары жана башкалар кирет. Эгер Тоголок Молдо сүйүү ырларында жаштык ой-кыялын, *ашыктык сезимин* билдирсе, «Дыйкандын аялынын кошогу», «Устанын аялынын кошогу» чыгармаларында *эмгектин маанисин өзгөчө даңазалан (здесь: прославлял значимость труда)* көрсөтөт.

«Чалга берген кыздын арманы», «Жаш балага берген кыздын арманы», «Насыяга кеткен кыздын арманы» жана башка арман ырларында кыргыз кыз-келиндеринин адамдык укуктан ажырап, мал катары сатылганына, насыяга кеткенине жаны ачып (*был огорчен тем, что были отданы за долги*), эски үрп-адатка нааразы болот. Фольклордук сюжеттен алынган «Кемпир-чал», «Бабыркан», «Телибай тентек» чыгармаларында өткөндөгү түркөйлүктү ашкерелейт. Ал эми сатиралык ырларында («Терек-тагай эли

тууралуу», «Чачынын кошогу», «Селде оронгон молдо кой», «Кожонун аңгемеси» ырлары, «Кемчонтой» поэмасы) байлардын, кожолордун, казылардын терс кыял-жоругун мыскылдайт (*высмеивает отрицательные черты характера*). Тоголок Молдо тамсил жанрында көп чыгармаларды жазган: «Бөрү менен түлкү», «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы», «Каркыра менен түлкү», «Эшек менен булбул», «Иттин доолдай тиктирем дегени» жана башкалар. Өзүнүн тамсилдеринде адам мүнөзүндөгү терс көрүнүштөрдү сындайт.

Ал Октябрь революциясынын жеңишин тосуп алып, «Өзгөрүш» (1918), «Насыят» (1925), «Эркиндик» (1919–1923) деген ырларды, «Аткантаң менен Сүйгөнбай», «Кедейлерге насыят» деген поэмаларды жараткан. 1939-жылы Кыргыз искусствосунун Москвада өткөн декадасына катышкан. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги чыгармаларында бул согуш бүт элге **кайгы** алып келгендигин айтып, элди ынтымакка, **душманга катуу сокку урууга чакырып** (*призывает дать отпор врагу*), душман акыры жеңилет деген ишенимди билдирет.

Сиңирген эмгеги үчүн «Ардак белгиси» ордени менен сыйланган.

Түшүндүрмө сөздүк:

ашыктык сезими – чувство любви

дастан – героическое сказание, эпос

түркөйлүк – безграмотность, тёмнота

кажо – хаджа; потомок первых халифов (в дореволюционное время у кыргызов, как и других мусульманских народов, плути, пальтуясь этим именем как знакам природной «святости», одурманивали сознание тёмных людей, обманывали их, наживались за их счёт)

казы – кадий (судья, судивший по законам шарията)

Тааныш сөздөр:

жазгыч акыны – грамотные акыны, которые записывали свои произведения (5-класс 26-бетте; «Акындар нөзлиясынан:» XIX кылымда жашап өтүшкөн Молдо Нияз, Молдо Кылымч, Ысак Шайбеков, Казыбек өңдүү ырчылар жазгыч акындар деп аталышат. Себеби, алар чыгармаларын өздөрү кагаз бетине түшүрүшкөн.)

санжыра – родословная, родословие, генеалогия (7-класс 1-бетте; «Кириншүү. Элдик оозеки чыгармачылык:» Оозеки чыгармачылыкка төмөнкүлөр кирет: эпостор, жомоктор, ырлар, санжыралар, айгыштар, арман, кошуктор, макал-лакаптар, табышмактар, жаңылмачтар.)

ой-кыял – мечта (5-класс 6-бетте; «Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынан:» Эл өздөрүнүн айлана-чөйрөгө, жаратылышка, коомго болгон көз караштарын, мамилелерин, ойлорун, кыялдарын мына ушул оозеки чыгармалар аркылуу билдирген.)

кайгы – горе (6-класс 52-бетте; Токтогулдун «Балалык» ырынан:

Бешке жашы чыкканда,

Кайгы, капа ойлонбой,

Жайнап турган балалык.)

душман – враг (5-класс 53-бетте; Темиркул Үмөталиевдин «Күч бирдикте» адабий жомогуна:

Бир дагы душман каршы кетиккен жок,

Бардыгы жерге житип кеткеси окшоп.)

«Кемчонтой»

Чыгарманын негизги идеясы – Кемчонтойдун образынын негизинде адамга тиешелүү терс жүрүш-туруштарды ашкерелеп, жакшы адам болууга тарбиялоо (адамдын ички дүйнөсүн, жүрүш-туруштарын ачык көрсөтүү).

Тоголок Молдонун бул чыгармасы элдик жомоктун негизинде (*на основе*) жазылган сатиралык чыгарма. Поэмадагы **баш каармандар** – Кемчонтой менен Багдагүл.

Казынын уулу Кемчонтой – төрөлгөндөн эле акыл-эси жок, макоо киши. Ал бекерпоз, зөөкүр, эч бир пайдалуу иш иштегиси келбейт. Абдан орой (*грубый*), кекирейген адам. Эртеден кечке чейин элге шылдың болуп, жек көрүнүп, эшекчен базар кыдырып жүрөт.

Бала кезден келесоо

келесоо – придурковатый

Өз акылы такыр жок.

Ар кайсыны бир айтып,

Өзү орой, өозу шок.

Жалгыз эшек малы бар,

Эшегин айтат атым деп.

Базардан башка кеби жок

Адамга сыяр эби жок.

Акылы жок баласына акылдуу аял алып берсем, оңолуп кетеби деп, энеси көп калын берип, айылдын акылдуу кызы Багдагүлдү алып берет.

Энеси эптүү болбосо,

Зөөкүргө аял келеби.

Дунүйө калың бербесе,

Кызын бекер береби.

Атасы калың көп алды,

Алып малды жеп алды.

Кыздын башы байланды,

Азап тартып зарланды.

Акылы артык Багдагүл,

Бул жорукка алданды.

Багдагүл акылы кем, макоо киши менен жашагысы келбей (*не хочет жить*), өзүнүн үйүнө качып кетет. Бирок аны атасы урушуп, күйөөсүнө кайра кетирип жиберет (*отправляет обратно к мужу*).

Кызы чыккан оңчубу,

Мындай жорук болчубу?

Жаман кыз чыгат күйөөдөн,

Жакшы деп атка кончубу?

Канткенде балам чыгасың,

Калыңга берген кою бар,

Баталашып башында,

Элге берген тою бар,

Алакан жайган бата бар.

Жаңы сөздөр:

- мақоо – испонятливый, бестолковый
- бекерпоз – бездельник
- мөкүр – худиган
- кекирейген – высокомерный
- калым – выкуп за невесту

Түшүндүрмө сөздүк:

Дунуйо калың бербесе,

Кызын бекер бербеси – если не выплатить хороший калым, неужели могу отдать свою дочь (замуж).

Акылы артык Багдагүл,

Бул жорукка алданды – бедная Багдагүл была вынуждена согласиться.

Жаман кыз чыгат күйөөдөн,

Жакшы деп атка кончубу? – только глупая девушка может уйти от мужа, назовут ли её после этого хорошей.

Калыңга берген кою бар,

Баталашып башында,

Элге берген тою бар – они выплатили калым, сыграли свадьбу и дали благославение.

Тапшырмалар.

1. Кемчонтойду мүнөздөгүлө.
2. Эмне үчүн Багдагүлдүн атасы кызын кайра күйөөсүнө жөнөттү?

Кемчонтой менен Багдагүлдү салыштырып, мүнөздөгүлө.

Акыры Багдагүл Кемчонтойдон кутулуунун амалын ойлойт. Тамак жасаганда бир күнү тузун ачуу, бир күнү аз салып, бир күнү суюк жасаса, экинчи күнү коюу жасап, Кемчонтойдун **айласын кетирет**. Жини келген Кемчонтой аялы менен урушат.

Багдагүл анда кеп айтат,

Баяным уккун деп айтат:

– **Ашыктырдың өзүмдү,**

Укпадың айткан сөзүмдү.

Энтелеп өзүң барганда,

Эсимди кудай алыптыр.

Колумдун чени ошондо,

Энемде унут калыптыр.

Эрте барып тезирээк

Колумдун ченин алып кел, –

деп күйөөсүн өз апасына жөнөтөт.

Кемчонтойго кайненеси: «Сууну казанга аз куйса, тузду дагы аз салсын. Казанга сууну көп куйса, тузду дагы көп салсын» – деп жөнөтөт. Жолдо келатып Кемчонтой кайненеси айткан сөздөрдү унутуп, эсинде «аз туз» деген эле сөз калат. «Аз туз» деп кайталап баратып, **«Аз түш»** деп адашып калат. Ал түшүм жыйналып бүткөнүнө кубанып, мал союп, той тойлоп жат-

- ашыктырдың – поторопил
- энтелеп өзүң барганда, Эсимди кудай алыптыр – когда ты ходил за мной, бог лишил меня памяти; чен – мера
- энемде унут калыптыр – забыла у мамы

кан дыйкандарга жолугат да, «Аз түш» деп айтат. Жиндери келген дыйкандар Кемчонтойду уруп-сабап «Берске чечке» деп айт деп жөнөтүшөт. Таяк жегенден коркуп калган Кемчонтой ал сөздү унутпай жаттап алат. Келатып алдынан **өлүк көөмп жаткан** (*хоронивших покойника*) адамдарга жолугуп, **«Береке чечке»** деп айтат. Кайгырып турган эл Кемчонтойду уруп, **«Тукумуң өссүн»** деп айт деп **жолго салышат** (*отправляют*). Андан ары **көп жылдар бою балалуу боло албай атып бала көргөн кишинин** (*человека, долгие годы ждущего своего первенца*) берип жаткан тоюнун үстүнөн чыгат да, айта турган сөзүн унутуп, **«Тукумуң үзүл»** деп айтат. Ал жактан да Кемчонтойду сабап жөнөтүшөт (*избивают*). **Акылынын жоктугунан** (*из-за своей глупости*) көп кордуктарды көрүп, акыры ал үйүнө жетет да, эшигин кагып:

– **Эрим** келди базардан,

Эшикти ачкын, – деп айтат.

Анда Багдагүл:

– Эрим болсоң, атың ким?

Атыңды айткын билейин.

Аокус эрим болбосоң,

Кайдан туруп жөнөйүн, – деп акыркы айла-амалын колдонот.

Өз атын унуткан Кемчонтой **үйүнө кире албай** (*не мог зайти к себе в дом*), акылдуу Багдагүл **мақоо** (*бестолковый*) күйөөсүнөн амал менен **кутулган экен**.

Жаңы сөздөр:

айласын кетирет – здесь: мучает

кайнене – теща

аз түш – здесь: бедного вам урожая

береке чечке – богатого урожая

тукумуң өссүн – чтобы твоё потомство возросло

тукумуң үзүл – чтобы твой род прекратился

кутулган экен – избавилась

Таныш сөздөр:

кордук – унижение (6-класс 129-бетте; Мукай Элебаевдин «Улуу марш» ырынан: Тартып алсам деген кара ниеттин, Кордугуна кантип тирүү көнөсүң?)

7-класс 9-бетте; «Манас» эпосуни кыскача мазмуну: Бакайды тирүүлөй улак кылып тарттырып, аябай көп кордук көрсөтөт.)

эр, күйөө – муж (6-класс 147-бетте; Жалил Садыковдун «Эменин жүрөгү» поэмасынан:

Дагы эле эрдик жүгү аялдарда,
Дагы эле колдон түшпөйт бардык бала...)

айла-амал – уловки (6-класс 147-бетте; Жалил Садыковдун «Эменин жүрөгү» поэмасынан:

Минткенде ала албаймын чептеги алди,
А көрөк, бир амалым табайын», – деп,
Жарчыга мына мындай буйрук берди...)

Таншырмалар.

1. Эмне үчүн Кемчонтой элден танк жеди? (Айткан сөздөрүн эстен, мисал кылгыла.)
2. Багдагүл күйөөсүнөн кантип кутулду? Кандай амал ойлоп тапты?
3. Үзүндүнү окуп, кайсы орус акынынын чыгармасына окшош экендигин байкагыла.
4. Поэманы окуп, өз оюңарды түшүндүргүлө.

«Кемчонтой» поэмасынан үзүндү

Кемчонтой бүгүн өтөт деп,
Жолун тосуп жатышат.
Балдар баары чогулуп,
Тамашага батышат.
Келип жолдо турушат,
Кезек менен урушат.
Келесоону токмоктоп,
Келеке-шылдың кылышат.
Кемчонтойдо эс барбы,
Унутуп калат урганын,
Жүрө берет сенделип,
Ойлобойт жандын жыргалын.
Нандын атын унутуп,
Кемчонтой айтат жалпак – деп,
Калпагын айтат байпак – деп,
Байпагын айтат талпак деп.
Кептин жөнүн биле албайт,
Кежир сүйлөп тил албайт.
Элирип кетет ар жерде,
Эл ичинде жүрө албайт.
Балам үйдө турар деп,
Бастырып оокат кылар деп,
Оокатка балам кирген сон,
Анан жаным тынар деп,
Жакшы көрөт энеси,
Ичтен чыккан байталман.
Жазганып турат уулунан,
Жамандап элге айтардан.
Энеси бир күн ойлонду,
Ойлонуп жатып толгонду.
Акылынын жогунан,
Кайран балам кор болду.
Үйлөнтөйүн баламды,
Көргөн жалгыз карамды.
Өлбөй тирүү каламбы,
Тындырайын санаамды.

Кезек менен урушат – быют его по очереди

Келеке-шылдың кылышат – насмеваются

Бастырып оокат кылар – здесь: сможет прожить самостоятельно

байталман – никудышный

жалгыз карамды – единственного

Каралды жок жапжалгыз,
Калтырбайын баламды,
Каргашалуу арамды.
Кемпир эмес орто жаш,
Келбеттүү киши энеси,
Катын алып берүүгө,
Анык тынды санаасы.
Катын алып берүүгө,
Жакын жерден *кайындап,*
Ынтымакка келишип,
Калын малын дайындап,
Бечарага кайындап,
Элге-журтка дайындап,
Күйөө барып кайындап,
Күйөөлүгүн дайындап.
Куда болуп кой союп,
Тойго арнап кой союп.
Күйөөлөдү Кемчонтой,
Кыз алууга ой коюп.
Кызды алып барышты.
Жеңелер төшөк салышты.
Желип келген жеңелер,
Жеңкетайын алышты.
Балам үйлүү болду деп,
Мамырап калды энеси.

жапжалгыз – один, одного

каргашалуу – беспокоящий

келбеттүү – статная

кайындап – сосватая

элге-журтка дайындап – оповестила весь народ

күйөөлүгүн – положение жениха

мамырап – наслаждаться, испытывать наслаждение

Түшүндүрмө сөздүк:

Акылынын жогунан

Кайран балам кор болду – из-за своей глупости мой сын страдает.

Катын алып берүүгө,

Анык тынды санаасы – решила женить сына.

Күйөөлөдү Кемчонтой,

Кыз алууга ой коюп – стал женихом Кемчонтой, решил жениться.

Желип келген жеңелер,

Жеңкетайын алышты – привявшие сношеньки получили свадебного угощения.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Сатира (гр. – түрдүү, аралаш) – коомдук турмуштагы ошол чөйрөгө, түзүлүшкө ылайык келбеген айрым бир көрүнүштөрдү, адамдардын иш-аракеттериндеги, мүнөздөрүндөгү жагымсыз сапаттарды күлкүгө алып, сындаган чыгармалар. Сатиралык чыгармалар бардык жанрда жазыла берет.

Мисалы:

Кемчонтойдо эс барбы,
Унутуп калат урганын,
Жүрө берет сенделип,
Ойлобойт жандын жыргалын.
Кептин жөнүн биле албайт
Кежир сүйлөп тил албайт.

«Кемчонтой» поэмасы боюнча тест

1. Кемчонтой кандай адам?
а) акылдуу   б) күчтүү   в) макоо
2. Ал эмнени минип базар кыдырган?
а) эшек   б) ат   в) төө
3. Кемчонтой кимдин баласы?
а) молдонун   б) калпанын   в) казынын
4. Ал кимге үйлөндү?
а) Батмагүлгө   б) Базаркүлгө   в) Багдагүлгө
5. Багдагүл эмнени унутуп калдым деди?
а) колдун ченин   б) чөмүчтү   в) тузду
6. Кемчонтой «Аз түш» деп келатып кимдерге жолукту?
а) малчыларга   б) дыйкандарга   в) уйчуларга
7. Балалуу болуп той берип жаткан кишиге келип, Кемчонтой эмне деди?
а) тукумун өссүн   б) тукумуң үзүлсүн   в) аз түш
8. Өлүк көөмп келс жаткан кишилерге жолугуп, Кемчонтой эмне деп келжиреди?
а) берске чечке   б) тукумун өссүн   в) тукумуң көбөйсүн
9. Кемчонтой үйүнө келгенден кийин кимдин атын унутту?
а) өз атын   б) атасынын атын   в) аялынын атын
10. Багдагүл Кемчонтойдон кантип кутулду?
а) акылы менен   б) макоолугу менен   в) сулуулугу менен

**КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ ЖАЗМА
АДАБИЯТЫНАН**

**Абдрасул Токтомушев
(1912 – 1995)**

Кыргыз ССРинин эл акыны Абдрасул Токтомушев 1912-жылы Кемин районундагы Торт-Күл айылында туулган. Жаш өспүрүм кезинде Турпан тоолорун жоо-жалаңдап ашып, Кытай жеринде барышат. Ал жакта ата-энесинен ажырап, бир туугандары да жок, дунган айылы Кара-Коңузда жапжалгыз калган. Ошондо Абдрасулду төрт балалуу дунган аял багып алган: «Мен көчөдө тентиреп өкүрүп, короосуна тилемчилик кылып (*просить милостыню*) кирип барсам, боору ооруп, асырап алган».

1927-жылдын майынан 1928-жылдын ортосуна чейин Токмоктогу № 2 балдар үйүндө Алыкул Осмонов менен бирге окуган. 1928 – 1931-жылдары Ташкендеги Орто Азия политехникалык техникумунун суу чарба (*водное хозяйство*) факультетинде окуп жүргөндө көркөм адабиятка кызыгуусу ойгонгон. Ал күндөрүн акын өзү мындайча эскерет:

«Кыргызча айына 2–3 жолу уктура турган «Бирикме чарба» деген радиогазетабыз бар. Ошонун алдында адабий ийримибиз иштейт. Ийримди жетектеген кншилер: Гезит окутула, кабар жазгыла, антпесенер өспөйсүңөр», – дейт. Жазганыбызды талкуулап, жактырып, айрымдарын ийримдин мүчөлөрү бүт жаттап, анан хор менен ырдачубуз. Андан тышкары өзүбүздүн радиогезитке кабар жазабыз. Мына ушунун баары, жаны турмуш, жаңы учурдун деми менде журналисттик, адабий шыктарды ойготкон».

А. Токтомушев 1952-жылы Фрунзе шаарындагы педучилищени сырттан окуп бүтүрөт (*заканчивает заочно*). 1932-жылдан баштап Улуу Ата Мекендик согушка чейин «Кызыл Кыргызстан», «Ленинчил жаш», «Колхоз турмушу» гезиттеринде адабий кызматкер, жооптуу (*ответственный*) секретарь болуп эмгектенет. 1953–1957-жылдары «Ала-Тоо», «Чалкан» журналдарында бөлүм башчысы (*завотдел*) болуп иштеген.

Акындын чыгармачылык жолу 1930-жылы башталат. 1936-жылы

«Балбандар» аттуу биринчи ырлар жыйнагы жарык көрөт. Бул ырлар жыйнагын редакторлогондо акын Кубанычбек Маликов окурмандарга: «Абдрасул Токтомушев – жаш акындардын ичиндеги сөзгө эркин, айтамын дегенин кысталбай (не затрудняясь) айта турган, калеминде толук ишеними бар жолдошторубузду бири», – деп кайрылган экен.

«Какшаалдан кат» поэмасы 1937-жылы кыргыз тилинде, ал эми 1958-жылы орус тилдеринде жарык көрөт.

Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде советтик адамдардын эрдигин даңктаган бир топ чыгармаларды жаратат. Бул чыгармалары согуштан кийин жарык көргөн «Күн», «Менин өлкөм» аттуу ырлар жыйнагына кирет.

Бир түрүндө жазылган «Алтын тоо» романынын биринчи бөлүгү (часть) 1965-жылы, 1968-жылы экинчи бөлүгү жарык көрөт. «Алтын тоо» романы үчүн 1974-жылы Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгына ээ болот.

Анын «Балбандар», «Эмгек жана бакыт», «Ырлар жыйнагы», «Жаштын тилеги», «Тартуу», «Тынчтык үнү» ырлар жыйнагы, «Менин өлкөм» ырлар жана поэмалар жыйнагы, «Какшаалдан кат» поэмасы өзүнчө китеп болуп чыккан.

Абдрасул Токтомушев – лирикалык ырлар менен поэмалардын, балдар поэзиясынын автору.

Тааныш сөздөр:

эскерет – вспоминает (7-класс 27-бетте; **Калык Акиев:** Калыктын «Жокчулук» деген ыры анын балалык жана өспүрүм кези жөнүндө эскерүү катарында жазылган. Ал өзүнүн байлардан көргөн курдугун, чеккен азабын катуу ызаланып эске түшүрөт.)

жыйнак – сборник (7-класс 20-бетте; **Токтогул Сатылганов:** Ал күүлөр 1934-жылы Москвадагы музыкалык басма тарабынан «Кыргыздын аспаптык 250 күүсү жана обондору» деген жыйнакта басылып чыккан.)

ишеним – уверенность (7-класс 32-бетте; **Тоголок Молдо:** Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги чыгармаларында бул согуш бүт элге кайгы алып келгендигин айтып, элдин ынтымакка, душманга катуу сокку урууга чакырып, душман акыры жеңилет деген ишенимди билдирет.)

«Какшаалдан кат» поэмасы

Кыргыз ССРинин Эл акыны А.Токтомушев «Какшаалдан кат» поэмасын 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүшкө (народно-освободительное восстание. Здесь имеется в виду события 1916 года) арнаган. «Какшаалдан кат» – лирикалык поэма. Поэма кат формасында (в форме письма) жазылып, биринчи каты – 1936–37-жылдары, экинчиси – 1947-жылы, үчүнчүсү – 1949-жылы жарык көргөн (была опубликована). Кыргыз элинин 1916-жылкы Улуттук-боштондук көтөрүлүшү жеңилгенден кийин элдин качуусу (побег народа), жолдогу көргөн азап-тозоктор (тяготы), Кытай жергесиндеги мундуу турмуш (печальная жизнь) көркөм чагылды-

рылган. Бирок өзүнүн туулуп-өскөн жерине (в родные края) кайта албай, көптөгөн кыргыздар кала берген. Ошондой кыздардын бири – Сайра.

Акын поэмасында Сайранын ички толгонуулары аркылуу (через переживания) Мекен, эл-жерге болгон кусалык (печаль), сагынычын (тоску) баяндайт. Ата-энесинин өлүмү, өзүнүн бир табак арпа унга сатылышы Сайранын жана ал сыяктуу көптөгөн кыздардын трагедиялуу тагдырын көрсөтүп турат. Албетте, ал өзүнүн оор тагдырына мөңкүрөп чогул кетпейт (не падает духом). Сабыр аттуу кишинин жардамы менен кат тааныйт. Алыста жүрсө да, Сайра өзүнүн туулуп-өскөн жери менен сыймыктанып (гордится), ал жакта болуп жаткан өзгөрүүлөргө кубанат.

«Какшаалдан кат» поэмасынан үзүндү

-1-

Мен төрөлүп, мен көгөрүп,

Туулуп өскөн элиме,

Ышкын терип, **Эндик** казып,

Ойноп өскөн жериме.

Суусу тунук, абасы атыр,

Касиеттүү Кеминге,

Барсам экен, көрсөм экен,

Элим кантип кетти экен?!

Айлуу түндө кыз-келиндер,

Эчен оюн кургандыр!

Кээ бир кезде **алын эске**,

Ойлоп мени жүргөндүр!

Карааныңды элестетип,

Ойго батам, сагынам!

Бүт **мунумду күрмөп жутул**,

Куса болуп зарыгам.

Көрүшүүгө айла болсо,

Чыкпас элем жаныңдан.

Барсам экен, көрсөм экен,

Жерим кантип кетти экен?!

Ушу менин **тагдырыма**

Кандай жазуу жазылган?

Тууган элден ажырап мен,

Алыс калдым жашыман.

ышкын – ревень; **эндик** – арбения

касиеттүү – благодатный, священный

алын эске – учесть, принять во внимание (вспоминая)

караан – опора, защита, покровительство

мунду күрмөп жутуу – глотать печаль, тоску

куса болуп зарыгам – изнываю от тоски

кандай жазуу жазылган – что мне предначертано судьбой

-2-

«Унутту кызым» лебегин:

Колунда ата-эненин –

Жүргөнүм эске түшүрөм.

Шылдындап мени бай кызы:
«Бешмантың түшпөйт жай-кышы»,
Күлгөнүн эске түшүрөм.
Ак өргөө тигип төр-төргө,
Жайлоого байлар көчкөндө
Биздики калчу жатакта.
«Эгинин оруп берем» деп,
Насыя коюн алып жеп,
Атакем калчу чатакта.
Чатырап ичип кымызын,
Шерине жешип тымызын,
Бай кызы дууддап жүргөндө.

ак өргөө – бслад юрта

насыя – кредит, долг

шерине жешип – компания, каждый
участник которого угощает остальных
мясом

Сокуга күйшөн арпаны,
Кол менен тартып талканды,
Жарма ичкем ар бир күндөрдө.

сокуга күйшөн – рушить, обрубать зерно
деревянной ступой

Аябай алам бар күчүн,
Көп күндөр кылган иши үчүн
Эки аяк арпа ун бериптир.
Акысын толук алалбай,
Керсары тартып самандай,
Ыза болуп келиптир.
Атамды тилдеп ар дайым,
Кемитип байлар ансайын
Денеме менин уу жайды.
Ошентип жүргөн күндөрдө,
Кекенип болуш-бийлерге,
Айылдан уруш башталган.
Атакем белин курчанып,
Чочморун алып кумсарып,
Эл менен кошо аттанган.

керсары тартып самандай – пожелтеть как
солома (от обиды);

ыза болуу – быть обиженным
кемитип – здесь: унижать

кекенип – затаив злобу

кумсарып – сильно поблелсея

-3-

Чыдатпай намыс-арыбыз,
Беттешип жашы-карыбыз,
Окко учуу катуу бүлүнүп,
Мертиндик жетпей алыбыз.
Илинсе көзүм кичине,
Ал күндөр кирген түшүмө.
Жаш болсом дагы а кезде
Кеткен жок чыгып баары эсте.
Ок тийип сөөгү көмүлбөй,
Атакем калган белесте.
Аны мен кантип унутам,
Эстеген сайын кан жутам...
Апакем боздоп буркурап,
Балдары кошо чыркырап,
Төгүлгөн көз жаш көл болгон,
Сай-сөөгүм күйүп зыркырап.
Күйбөйүн кантип энеме,
Окко учкан бийик Беделде.
Аталаш агам жетелеп,
Аскага качып экөөлөп.
Беделдин белин ашкаа күн,
Алиге эстен кете элек...
Аңтара түшкөн шум заман,
Көкөйдөн кеткис так салган...
Айрылып элден калгамын,
Ичимде болуп арманым.
Кантип мен айтпай коёюн,

окко учуу – погибнуть

мертиндик – были сломлены, побеждены

эстеген сайын кан жутам – вспоминая,
сердце обливается кровью

сай-сөөгүм күйүп зыркырап –
испытываю горечь душевную

көкөйдөн кеткис так салган – оставил
неприятный осадок на сердце

арман – неисполненное,
неудовлетворенное желание

Какшаалдык бирөө алганын.
 Өрттөнгөн турмуш оңбогун,
 Үзүлгөн гүлдөй солгомун.
 Бер десе сурап асылып,
Дит багып агам батынып.
 Бир табак арпа унуна,
 Мен калгам анда сатылып.
Боору таш кандай жараткан,
 Туш кылды мени каяктан?
 Он төрткө толбой курагым,
 Кайгыны башка курадым.
 Эчтеке менен ниши жок,
 Ойноо кез эле убагым.
 Көп жылдар өтүп тууганым,
 Какшаалда дале турамын.
 Кетмекчи болуп камданып,
 Калбайын деп кармалып,
 Ойлогон өюм ишке ашпай,
 Аракет кылсам канчалык,
 Эл менен кошо кете албай,
 Түнкүсүн мени кайтарып.
 Сатылган жерде калгамын.
Кетүүгө жетпей дарманым.

дит багып – осмелия, посмея, решив

боору таш (таш боор) – жестокий
 жараткан – создатель

кетүүгө жетпей дарманым – не было
 сил уехать

Тааныш сөздөр:

жатак – постоянное жилище (остающееся на одном месте зимой и летом) (6-класс
 75-бетте; «Молдо Кылыч»: Кылыч өзү манап тукумунан болсо да да, жатакта жалгыз аты,
 саян ую менен калып, келдейлер менен чогуу жашаган.)

чочмор, чокмор – дубинка (6-класс 45-бетте; «Бекбекей» ырынан:

Белиңдеги чочморун,

Ыргай эмей эмине?

Ыргалып короо кайтарган,

Жыргал эмей эмине?)

Тапшырмалар.

1. Өзүнүн туулуп-өскөн жерине кайта албай, кала берген кыздардын бири – Сайра ата-энесинин кандай шартта ажырап калган эле?
2. Кыз өткөндөгү өздөрүнүн турмушун кандайча элестетет?
3. Сайра кыргыз элинин каала-салттарын эстедиби, сагындыбы?
4. 1916-жылдагы Үркүн жөнүндө эмнелерди билесиңер жана ал жөнүндө көркөм чыгармаларды окугансыңарбы?

Чыгарма боюнча түшүнгөнүңдү айтып бер. Биздин замандагы жаш кыздардын укугун Сайранын турмушу менен салыштыр.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Поэма (гр. – жаратам, чыгарма жазам) – поэзиялык формадагы лирикалык же баяндоо ыкмасында жазылган көлөмдүү чыгарма. Ал ыр менен жазылган романдан көлөмүнүн кичирээги менен айырмаланат.

«Какшаалдан кат» поэмасы боюнча тест

1. Бул поэмада кайсы көтөрүлүш сүрөттөлгөн?
 а) 1917-жылкы   б) 1916-жылкы   в) 1905-жылкы
2. Поэма канча жолу жарык көргөн?
 а) 1   б) 2   в) 3
3. Башкы каармандын аты ким?
 а) Сайра   б) Сырга   в) Салима
4. Кыз кайсы жерди сагынып кат жазат?
 Суусу тунук, абасы атыр, Касиеттүү .....
 а) Таласка   б) Нарынга   в) Кеминге
5. Кыздын ата-энеси кандай жашаган?
 а) бай   б) кедей   в) орто
6. Ошентип жүргөн күндөрдө, Кекенип болуш-бийлерге.
 Айылдан .....
 а) той башталды   б) уруш башталды   в) оюн башталды
7. Ок тийип сөөгү көмүлбөй, Атакем калган .....
 а) талаада   б) тоодо   в) белесте
8. Кызды бир табак унга ким сатып жиберген?
 а) атасы   б) агасы   в) апасы
9. Катты кыз кайсы жерден жазат?
 а) Какшаалдан   б) Казакстандан   в) Тянь-Шандан
10. Кыз бир табак унга сатылганда канча жашта эле?
 а) 14   б) 13   в) 15

Аалы Токомбаев (1904 – 1988)

Прозаик, драматург, акын Аалы Токомбаев 1904-жылы Кемин районунун Кайыңды айылында туулган. 1916-жылы Үркүндө (переполох, сумятица, смятение) үй-бүлөсү менен Кытайга качат. Ал жактан Токомбайдын үй-бүлөсү бир жылда беш баласынан ажырайт. 1917-жылы төнкөрүштөн (имеется ввиду Октябрьская революция) кийин тууган жерди сатынган эл Ата Журтка кайта баштайт. Алар менен бирге Токомбайдын үй-бүлөсү да өз жергесин көздөй жөнөшөт (отправляются в родные места). Бирок Туу-Казык журтуна жетпей Орто-Токойдо Токомбай каза болот. Коп узабай айыккыс лартка (неизлечимая болезнь) чалдыккан апасы Уулбала да көз жумат (умирает). Ошентип, бир үйгө батпаган бүлөдөн он үч жашар жалгыз Аалы калып, жетимчиликтин (сиротство) азабын тартат. 1919-жылы Ысык-Көлдүн күнгөйүндө аталаш туугандарыныкында туруп, ошол жерде бир аз окуйт. Бирок коп узабай, эжеси Батма аны издетип таап (находит), Кочкорго алып кетет. Ал жакта али мектеп ачыла элек болгондуктан (так, как не было школ), Аалы окуусун уланта албайды (не смог продолжить обучение). Жездесинен (муж сестры) өтүк ултарганды, сөөктөн топчу жасаганды (изготавливать из костей животных пуховицы) үйрөнөт. 1922-жылы окуудан жайкы дем алышка (на летние каникулы) кайткан балдардын үгүттөөсүнөн (агитации) улам окууга болгон кызыкчылыгы артып, жакын агаларынан жол кире алып, Ташкенге жөнөйт. Ал жакта адегенде интернатка орношот, кийин советтик-партиялык мектепке каторулаг (переводится). 1923-жылы А. Токомбаев Орто Азия Коммунисттик университетинин даярдоо курсуна өтүп (поступает на подготовительный курс), бул окуу жайын 1927-жылы аяктайт. Ошол жылдарда туңгуч (первый) газетабыз «Эркин-Тоо» жарык көрүп, анын биринчи санына (1924-жылы 7-ноябрда) «Өктөбрдүн келген кези» деген ыры жарыяланат (было опубликовано). Анын жүздөгөн лирикалык чыгармалары, «Таң алдында» деген ыр менен жазылган романы, «Күүнүн сыры», «Даат», «Жол жомогу» сыяктуу ондогон аңгемелери, «Жараланган жүрөк», «Мезгил учат», «Солдат элек» повесттери, «Ант», «Күндүн чыгышы», «Өлбөстүн үрөнү» драмалары, «Туткун Марат», «Жетим менен сыйкырчы», «Өз көзүм менен» ж. б. ондогон поэмалары, классикалык орус чет элдер жана боордош адабияттардан көтөрмөлөрү бар.

Акын, прозаик, драматург, котормочу Аалы Токомбаев 1988-жылы дүйнөдөн кайтты.

«Күүнүн сыры» аңгемеси

А. Токомбаевдин бул аңгемеси эл оозунда айтылып келген эски легенданын негизинде (на основе) жазылган. «Күүнүн сыры» аңгемесинин сюжеттик негизин башкы үч каармандын ортосундагы мамилелер (отношения) түзөт. Чыгармадагы башкы каармандар (главные герои) – он жашында уурдалган (похищенный) Зарлык, аны уурдап кеткен (похитивший) Баатыр жана ага кайындалган (сосватанная) Кыз. Каармандардын энчилүү аттары, алар катышкан окуянын кайсы убакта, кайсы жерде, кайсы элде болгону ачык айтылган эмес. Негизги окуя (события) кочмөндөр чөйрөсүндө (среди кочевого населения), жоокерчилик заманында (военное время) өтөт. Баатыр менен Кыздын урушуу жол-жоболорун жакшы билиши, айтканынан-кайтпагандыгы (упрямство) далил болуп турат. Ошондой эле аңгемеде кыз менен жигиттин ортосундагы сүйүүсү, бирок ал сезимдин кейиштүү бүтүшү (печальный конец), унутулбас кайгысы (незабываемая печаль) баяндалат. Кыргыздар өзүнүн кубанычын да, кайгысын да күүгө салын, укумдан-тукумга (из поколения в поколение) калтырган. Ошондуктан жазуучу аңгемени «Күүнүн сыры» деп атаган.

«Күүнүн сыры» аңгемесинен үзүндү

– Эркем! Эми калын болсо бүттү. Атам дагы чатак кылып жатат. Качпайсыңбы? – деди жигит.

– Жок, мырзам. Атамдын жалгыз кызы бөлсөм, той тойлотпой туруп, босогодон аттабаймын (не уйду из дама). Атам эмне чатак кылып жатат? – деди кыз.

– Кызыл буурулду (имеется ввиду оружие), же Ак чагырды (кличка коня) бербесе, кызымды бербеймин, – дептир.

– Экөөнүн бирөөнү берип, атамды ыраазы кыл (удовлетвори просьбу отца). Атам айтканын кылбай койбойт.

– Жок, мен атым менен куралымдан айрылып, кыз албаймын, – деп жигит чорт гана айтты (резко прервал).

– Экөөнүн бирин атам алмайынча, мен сага барбаймын (я за тебя замуж не пойду), – деп кыз жигиттин сөзүн кесе сүйлөдү.

Жигит кыз менен көп сүйлөшүп олтурган жок:

той тойлотпой туруп – не сыграв свадьбу
чатак – ссора, склока, конфликт

курал – ружье

кесе сүйлөдү – сказала, отрезала

– Экөөнүн бирин берсем, сени албай эле энсmdi алып калайын, – деди.

Кыздын кербездиги ого бетер күчөдү.

– Экөөнүн бирин бермейинче сага тийсем, мен атама тийип калайын, – деди.

Өзүнөр билесинер, кыргызда мындан чоң каргыш, мындан чоң ант жок. Кыз менен күйөө катуу эрегишип кетишти (начали ещё больше препираться).

– Сени атандын төрүндө капытам (заставлю состариться): өзүм да албаймын, урге да бергизбеймин (не дам выдать тебя замуж за другого). Бирөөгө бере турган болсо, айылыңарды кызыл кереге кылып чабам (уничтожу). Өзүңдү жайдак атка мингизип барып күң кылам, – деди.

Кыз тайманган жок (не испугалась):

– Үч айдын ичинде экөөнүн бирин берип албасаң, мен өзүм билип кул болсо да күйөөгө чыгам. Эр болсоң кегинди менден ал. Мен үчүн айыл айыптуу эмес, – деди кыз ордуна көзгөлбөй.

– Үч айдын ичинде ыктыярың менен барбасаң, түбөлүк күндүккө кармаймын, жин барда акылына кел (опомнись, пока не поздно), – деди жигит каарданып.

Күң кыла албасаң, төшү түктүү жер урсун!

(Пусть тебя земля покарает!)

Эрге тие албасаң, төбөсү ачык көк урсун! (Пусть тебя небо покарает!)

Булар экинчи сүйлөшкөн жок.

Күйөө кеткенден кийин кыз бир топ күнгө тилсиз немедей (как немая) болуп жүрдү. Менин кубанычым койнума батпай (я был счастлив), кыз ошого тийбесе экен деп жүрдүм.

Бир күнү кыз жатууга даярданып, жибек жууркандарын толкундатып силкип жагып:

– Бөбөгүм! – деди мага жылмайып, – сен төргө мага жакын жат. Мына бул жуурканды салын, – деп кара кашка ыпча жуурканды төргө таштады да: – Жаздыктын бирин алып жазданып ал, – деди.

кербездиги ого бетер күчөдү –
еще больше заупрямилась

жайдак ат – несодланный конь
күң – рабыня

кул – раб
кегинди менден ал – мсти мне

ыктыярың менин – по своей воле

каарданып – приди в ярость

толкундатып силкип –
встряхивая

Мен анын төшөгүнө жакын жаттым. Ичим эле кымылдайт. Бирок түшүнбөйм. Жатар менен кыз менин суракка ала баштады (начала меня расспрашивать):

– Сенин атаң атактуу кишиби? Кайсы жактан келгениңди билесиңби? Мындан эче күндүк жол? – деди. Менин жүрөгүм сүйүнгөнүнөн ээлиге түштү (сердце мое запырало от радости). Атамдын капырын (достоинство) ого бетер чоңойтуп жана билбегеннмди «билем» дей баштадым.

– Атаң элден доо алып, же доого жыгылганын билесиңби? – деди.

– Билем. Мен сегиздеги кезимде чоң уруш болуп, биздин элге тогуз эрдин куну түшкөн.

Менин атам ошол тогуз эрдин кунуун таптакыр бербей койгон. Биздин эл абдан көп жана баятыр болот. Кун доолаганды кайта айыпка жыгып, үч тогуз, бир кыз тартуу алышкан, – деп жалган айтып жибердим. Кыз менин калпыма түшүндү окшойт, үнүн чыгарып күлүп жиберди да:

ичим эле кымылдайт – в душе радуюсь, но не проявляю этого

доо алып – выиграть тяжбу
доого жыгылган – проиграл
тяжбу
эрдин куну – откуп за убитого
воина

кун доолаган – требовать откуп

– Мен сени менен качкым келет. Сен мени сүйөсүңбү? Куткарып кете аласыңбы? – деди. Кул өсүп калгандыктанбы же жаштыгымданбы, төшөгүмдө жатып сүрлөдүм.

Бирок тез жооп бердим:

– Эмне үчүн куткарбаймын. Мен да жигитмин, менин да элим бар! Мен эми бөрүдөй болуп өстүм.

Элге кур кетүүнү ылайык көрбөй жүрдүм эле, – дедим кишисинип.

Кыз дагы ачыгыраак күлдү. Ал менин кур кайратыма жана кетүүгө дилгир экендигиме ачык түшүнгөн болуу керек (наверное поняла).

– Сен жашсың, бирок жүрөгүң эркиндей. Сен көркөм, сүйкүмдүү жигит болосуң. Сенде акыл да бар. Ошондой болсо да сен ойлонбоюраак шашып жатасың, чынбы? – деди кыз.

– Жок, мен ойлонуп эле чын айтып жатам. Бир кызды куткармакка эмне! – дедим.

Тапшырмалар.

1. Эмне үчүн Баатыр өз атынан, куралынан айрылгысы келген жок?
2. Кыз Баатыр менен качууга эмне үчүн макул болгон жок?
3. Алар чатакташканда бирин-бирине кандай ант беришти?
4. Кыз эмне үчүн «кегичим менден ал» дейт?

Кыздын атасынын төөлөрүнүн арасында жез буйлалуу боз инген бар. Ал жон төөлөрдөн эмес, төөнүн желмаяны (миф. верблюд-скакун, верблюд, отмечающийся быстрым ходом, неутамимостью) болот. Ошол себептен аны атасы үврлап кетпесин (чтобы не украли) деп дайыма боз үйдүн тушуна байлатат (привязывают около юрты). Үч күн бою Зарлык кыздын үйрөткөн акылы менен аны атасынан жашырып суутат (ставит потного верблюда на выстойку).

Кыздын атасы төөнү Ойсул ата колдоп жүрсө керек деп ойлоп, кийин көп андыбай калат (перестал следить). Төртүнчү күнү таң ата электе (пока ещё не рассвело) Кыз менен Зарлык төөнү уурдап чыгып, айылдан качышат.

сүрлөдүм – засмушался

ойлонбоюраак – необдуманно

жез буйлалуу боз инген – серая верблюдица с медным остальюком (буйла – деревянный остальюк продававшийся в носовой хрящ быка или верблюда и служивший для прикрепления поводка)

Ойсул ата – покровитель (прародитель) верблюдов

Таң аппак атты. Айланада айыл түгүл мал да көрүнгөн жок. Кайсы жерде баратканыбызды да тааныгайым жок. Күн бута атым көтөрүлгөн кезде, кыз төөнүн буйласын тарта баштады. Бирок төө токтоно албай үрккөн эмедей ээлигип, көбүгүн чача баштады (начал испускать из рта клубы пены). Күн так төбөгө келгенче жай жүрдүк. Андан кийин канаттуудай учуп дагы жөнөдүк. Эл орунга олтурган кезде (вечером), өзөн суусунун боюна келип, төөнү тиздеп коюп (тренажиров верблюда, перекинув верёвку через шею), тамактана баштадык.

– Баатыр жетсе бизге эртең жетет. Андан башка киши бизди кубалабайт. Качсак кутулабыз (спасёмся). Бирок анттын аягына чыгуу керек. Качып кетүүгө бөлбөйт. Туурабы? – деди кыз.

Мен тилим менен жооп кайтара алганым жок, башымды ийкедим (кивнул головой). Кыз жылмайып күлдү да:

– Ал деле адам, андагы өнөр бизде да бар. Сен коркпо, өлсөк экөөбүз бирге өлөбүз (если суждено нам умереть, умрём вместе), – деди.

Менин оюма келбеген ишти кыз өзү баштап, сүйүүнүн отун өзү тутантса да, менин сүйгөнүм аныкынан күчтүү сыяктуу эле. Мен аны менен өлүүдөн тартынганым жок (не боялся смерти). Кыса-кыса кучактап өпкүлөп жибердим (крепко обнял поцеловал её).

Эртесинде, көлөкө бойдон узунураак болгон кезде, арт жактан созулган куюндун чаңы көрүндү.

– Тетиги чаң – баатырдын чаңы. Эми коркпо, – деп кыз төөнү токтотту да, текенин мүйүзүнөн жасалган саадагын алып, даярдана баштады. Баатыр көз ачып жумганча жетип келди да, кыйкырып:

– Абийирсиз! Эми туткун болдуңбу! – деди.

Кыз төөсүн туура тартып тура калды да: – Мен убадама жеттим. Атыңдын башын тарт (поверни коня назад), өлөсүң! – деп

көлөкө бойдон узунураак болгон кезде – заплотдень

саадак – лук
көз ачып жумганча – морсье
быстро, молниеносно

төөнүн мойногун тээп саалагын кезеди (сидя верхам она нацелилась из лука, упёршись ногой в шею верблюду).

Бута атымдай жерге (расстояние полёта стрелы) келгенде Ак чагырды колуна алып, атайы, токтоп:

– Өлө элегинде менин жаныма кел! Келсең дагы күн кылам! Качсаң да күн кылам! Ушуну ук, – деди жигит.

– Тил алсаң кайт, сага менин колум барбайт (я не могу на тебя поднять руку). Сен менин колумдан өлбө. Мен намысымды алдым (отстояла свою честь), – деди кыз экинчи эскертип.

Жигит келүүгө намыс кылды да, катуу буйрук берди:

– Кел жаныма! Кел, жүтүн! Жаныңды калтырам (оставлю в живых), түбөлүк күн кылам!

Кыз эрегшике туулган эмедей:

– Күн кыла албасан, эненди экинчи ал! – деп төөнү бура тартып, бастырууга киришти.

Жигит ок тийген арстандай бакырып:

– Өлдүң! Өз убалың өзүңө! Өлдүң! – деди. Анын мылтыгынын оозу бизди тиктеп үнүрөйүп калган эле. Ал ок чыгарганча кыз төөнү бура тартып, мурунку калыбына келе калды да:

– Чатаксыз кайт, менин колум сага барбайт, – деп үчүнчү эскертти (предупредила).

– Кел дегенде кел! Сен менин түбөлүк күнүмсүн! Багынасыңбы, жокпу? Айт, канчык! – деп мылтыгын шыкаалап (прицелившись из ружья) кыздан жооп күттү.

Жигиттин кайтпасына кыздын көзү жетти (убедилась). Сөз менен жооп берүүнүн ордуна, саадагын тартып жиберди. Машаада (на прицеле) турган жигиттин колу ийнинен чабыла түштү.

– Кош, тил албадын. Түбөлүк эсинде болсун, – деп кыз жолго түштү. Төө каада-сынча учуп жөнөдү. Жигит оң колунун сынганына көп буйдалган жок. Сол колуна кылычын ала коюп, оозун ачып карышкырдай качырды.

Кызыл буурулдун таманы жерге тийсе тийет, тийбесе жок. Жигит кылычтын сырты менен камчыланып уруп келе жатты. Чабалекей куйруктанган саадактын огун кыз дагы учурду. Учуп келе жаткан буурулдун алдыңкы шыйрагы сыртына чабыла түштү. Күүлөнгөн буурул токтогон жок, бизге жете бергенде гана сүрдүктү.

Ат өмүроосу менен (грудью) жерге тийгенде, жигит жыгылбастан чуркап кетти. Анын оң колу, буту сынып качкан кийинктин шыйрагындай салпактап, оң жагын чапкылап жиберди.

Кыз саадагын кармап тура калды да:

Мен антымды орундадым. Сага койгон антымды сенин эрдигиң үчүн кечтим. Намыс эркек менен ургаачыга бирдей экендигин көргө киргенче унутпа!

кылычтын сырты менен -
тыльной стороной сабли

шыйрак - голень, большая
берцовая кость

антымды орундадым -
выполнила клятву
кечтим - прощаю
ургаачы - женщина

эрегшике туулган эмедей - как-
будто была рождена для споров

багынасыңбы? - сдашься?

Тааныш сөздөр:

абийирси - бесстыдный, беспутный; абийир - совесть, честь; доброе имя; репутация (6-класс 69-бетте: Жеңижоктун «Айтамын саят тобуна» ырынан:

Атадан кетет касиет,
Ардактап баккан баласын,
Абийирин төгүп тилдесе.

Ошол эле жерде 71-бетте:

Абийири бар жигиттин,
Айбын чукуп кызартпа.

6-класс 20-бетте: «Эр Төштүк» эпосунан:

«Элемандын сырттаны,
Келер бекен?» - деп жүрдүк.
Төштүк келип кашыма,
Абийирим минтип жабылды.)

өз убалын өзүңө - сама виновна, пострадасшь (6-класс 13-бетте: «Эр Төштүк» эпосунан:

Айткан тилге кирбесен,
Акылымды билбесен,
Өз убалын өзүңө, Төштүк.)

Тапшырмалар.

1. Кыз өзү берген антын аткара алдыбы?
2. «Намыс эркек менен ургаачыга бирдей» деген сөздү чечмелеп берүүгө аракеттенгил.

Кызы, Баятырлы жана Зарлыкты Веннин диаграммасы аркылуу мүнөздөп, салыштыргыла.

Чыңгыз Айтматов (1928 – 2008)

Кыргыз эл жазуучусу, бүткүл дүйнө элдерине кеңири белгилүү жазуучу Чыңгыз Төрөкулович Айтматов 1928-жылы 12-декабрда Таластын Шекер айылында туулган.

Атасы Төрөкул Айтматов (1903–1937-ж.) партиялык, советтик белгилүү кызматкер болгон. 1937-жылкы репрессияда камалып, атылып кеткен (*был расстрелян*). Апасы Нагима Айтматова билимдүү, маданияттуу аял болгон. Чыңгыз Айтматов кичинекей кезинде атасы кызматына байланыштуу Москва

шаарында иштегендиктен ал жакта окуган, кийин атасы камалып кеткенде апасы төрт баласын ээрчитип, Таласка кайтып келет (*возвращается*). Айылда анын чоң энеси Айымкыз элдик жомокторду, уламыштарды көп айтып берчү экен. Болочок жазуучунун балалыгы, **өспүрүм кези** оор мезгилдерге, согуш жылдарына туура келген. Ал 13 жашынан колхоздо араба айдап, чөп чаап, сугат сугарып, ар кандай иштерде иштеген. Кийинчерээк почточу, айылдык кеңештин катчысы болуп иштеген. Өзү сыяктуу башка өспүрүм балдар да согуштагы жоокерлерге нан даярдап, эгин өстүрүшкөн. Бардык жумуш келин-кесектер менен өспүрүм балдардын мойнуна түшкөн. Кышында колхоздун малын багып, жазында талаада жер айдашкан, эгиндин үрөнүн себишкен балдар жөнүндө Ч. Айтматов «Эрте келген турналар» деген повестинде баяндаган. Бул повесттин эпиграфында жазуучу повестти уулу Аскарга арнаганын айтат.

Кичинекей окурмандардын чоң дүйнөсүнө арналган «Атадан калган туяк» аңгемеси, «Ак кеме», «Эрте келген турналар» повесттери жазуучунун согуш мезгилинде катаал күндөрдү башынан өткөргөнүн билдирет.

Чыңгыз Айтматов 1953-жылы Фрунзедеги Айыл-чарба институтун (*сельскохозяйственный институт – ныне Аграрная академия*) бүтүргөн. Жазуучулук ишин 1952-жылдан тартып, аңгемелерди жазуу менен баштаган.

Жазуучу «Тоолор жана талаалар баяны» жыйнагы үчүн 1963-жылы Лениндик сыйлыкка ээ болгон. Андан кийин «Гүлсарат» повести үчүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыгын, «Эрте келген турналар» повести үчүн Токтогул атындагы сыйлыкты, «Ак кеме» повести жана киносценарийи үчүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыгын алган. «Кылым карытар бир күн» повести үчүн кайрадан СССРдин Мамлекеттик сыйлыгына ээ болгон.

Жазуучунун көптөгөн повесттери, романдары дүйнө элдеринин тилдерине которулган. Анын «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Саманчынын

жолу», «Бстме-бст», «Гүлсарат», «Делбирим», «Деңиз бойлой жорткон Ала дөбөт» повесттери, «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандранын эн тамгасы» романдары бар. 2004-жылы жазуучунун акыркы романы «Тоолор кулаганда» (Түбөлүк колукту) деген ат менен жарык көрдү.

Чыңгыз Айтматов – Социалисттик Эмгектин Баатыры, Кыргыз Эл Баатыры.

Тайныш сөздөр:

өспүрүм кези – подростковый период (6-класс 67-бетте; «Жеңижок Көкө уулу»: Ошондуктан Жеңижоктун балалыгы, **өспүрүм кези** таякелериникинде өтөт.)

7-класс 29-бетте; **Калык Акиев жөнүндө**: Акындын **өспүрүм кезиндеги** турмушу кайгылуу жана оор болгон.

банидаган – описал, рассказывал (7-класс 26-бетте; **Калык Акиев жөнүндө** тексттен: Калык Акисадин алгачкы ырлары элдин оор турмушу жөнүндө банидайт.)

Чыңгыз Айтматовдун «Эрте келген турналар» повести

«Эрте келген турналар» 1970-жылы жарыкка чыккан. Жазуучу повестти «Уулум Аскарга» деп баштаган. Повесттеги окуялар Уулу Ата Мекендик согуш убагындагы 13–15 жаштагы өспүрүм балдардын ооруктагы жашоосу, эмгеги жөнүндө айтылат.

Повесттеги **башкы каарман** – Султанмурат. Анын атасы согушка чейин айылда араба айдап, **эмгектенген (работал)**. Атасынын Чабдар атын Султанмурат өзгөчө карап багат, атасы келгенде уулу үчүн **сыймыктанып, ырааты болушун каалайт (хочет, чтобы им гордился)**. Суук класста Султанмурат **кыялданып (мечтает)**, атасы согушка кете электеги **турмушундагы болуп өткөн жакшы окуяларды эстеп отурат (вспоминает прекрасные моменты своей жизни)**.

Эгер Талас дагы Инкамал-апай айтып жаткан Цейлон менен Индиядагыдай өмүр бою кышы жок болсо, анда класстагы балдар үшүп, **калчылдабаса керек (наверное, не дрожали бы)**. Өзү болсо **адыр-адырда оттоп жүргөн** пилдердин бирин минип алып, **айылды аралап бастырмак (ходил бы верхом по селу)**. Көргөн эл **тан калып (удивились)**: «Карасанар-эй, Султанмурат го, тиги Бекбайдын уулучу, пил менен келатат ой!» – дешип **ээрчип жүрмөк (ходили бы следом)**. Анан **согуш башталардын алдынкы жылы (в тот год, перед началом войны)** атасы менен Жамбылга барып келишин **эстейт (вспоминает)**. Шаарга баратканда да, кайра келатканда да араба үстүндө атасына жөлөнүп уктаганда Султанмурат өзүн **абдан бактылуу сезген (ощущал себя самым счастливым человеком)**. Атасы барда үй-жай, огород, бак-шак, мал-мүлк өз жайында болуп, алардын үй турмушу көркүнө чыгып турчу. **Ишке тыкан, оокат-тириччиликке камбыл** эле атасы Бекбай.

Ал Жамбылдан жергиликтүү МТСке май ташычу. Арабасы да май ташыганга ылайыкталып жасалган (было приспособлено), ага чегилген эки аты да мыкты. Алардын бири – Чаблар. Аттарга жараша ат жабдыктары да келишимдүү. Таңга маал дөңгөлөктүн дүбүртүн алыстан уккан адам, Бекбай шаарды карай жол тартты деп, жазгырбай таанычу (не ошибаясь узнавали). Султанмурат мына ушулардын баарын ойлонуп, көз алдынан өткөрүп жатты.

Мына ушул сабакта Тыналиев башкарма сылтый басып класска кирди. Ал жаз алды кош айдоонун (пахота) камылгасын көрүү, унаа (тягла, тягловая сила), соко (плуг), анын жабдыгы (снаряжения), күздүктө айдалбай калган 200 гектар жерди кошо айдоо жөнүндө сүйлөдү. Ал 14–15 жаштагы балдардан «Ак-Сай десанты» түздү.

Ар бир балага аттар бөлүнүп берилип, Султанмурат командалык кылган балдар кышы бою жакшылап багып, соко шаймандарын, ат жабдыктарын даярдашты. Мына ушундан кийин гана алыскы Ак-Сайга жөнөштү. Жаан-чачын, жаратылыштын татаал сыноосуна чыдап (терпели природные катаклизмы), балдар Ак-Сайдын жерин айдап баштайт. Ошол учурда белгисиз (неизвестные) каракчылар кошко чегилген аттарды уурдап кетишет (украли).

Артынан кууп бараткан Султанмураттын атына ок тиет (попадает пуля). Эми карышкырлар чыгып аттын өлүгүн (труп) жегени турат. Султанмурат да ач карышкырга кал салууга даяр. Дал ушул жерден окуя аяктайт.

Чыгармада тынч турмушту бузуп, согуш чыгарган адамдарга, үмүт менен жер айдаган, үмүт менен үрөн сепкен адамдар карама-каршы коюлган (противопоставил). «Манас» эпосундагы баатырларды эске салат (напоминает). Ошондуктан жазуучу Тыналиевди Манастын өзүнө, ал эми балдарды анын баатыр чоролоруна салыштырат (сравнивает).

Жаңы сөздөр:

оорук – тыл	ат жабдыктары – конные снаряжения
оттоп жүргөн – пасущиеся	сылтый басып – хромая
ишке тыкан – аккуратный	каракчы – разбойник
камбыл – запасливый	үмүт – надежда
жергиликтүү – местный	

Тааныш сөздөр:

башкы каарман – главный герой (7-класс 35-бетте; Тоголок Молдонун «Кемчонтой» поэмасы жөнүндө: Тоголок Молдонун бул чыгармасы элдик жомоктун негизинде жазылган сатирадык чыгарма. Поэмадагы баш каармандар – Кемчонтой менен Багдагүл.)

алдыр – вгорье, холмистая местность (7-класс 2-бетте; «Жарамзан айтуу»:

Алдыр-алдыр тоолордон,
Аргымак минип биз келдик,
Аргымак башын тарталбай,
Ушул үйгө туш келдик.)

кол салууга – нападать (5-класс 16-бетте; «Бали өзүмү шаарын кантип сактап калды» жомогунан: Илгери-илгери албай каардуу Алексе деген кан болгон экен. Бир күнү ал өзүнүн тынч турган коншусуна кол салып, шаарын курчап алат...)

Тапшырмалар.

1. Ч. Айтматовдун бул чыгармасы эмне жөнүндө?
2. Башкы каарман Султанмурат эмнелерди эстеп, эмне жөнүндө кыялданат?
3. Бекбай кандай адам?
4. Жаш балдар оорукта улуу жеңишке кандай салымдарын кошушту?
5. Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы ооруктагы (тылдагы) турмуш жөнүндө эмнени билесинер?

Улуу Ата Мекендик согушта ооруктагы турмуш

Айылдагы эр-азаматтар согушка кеткенден кийин оорукта жалаң гана кыз-келиндер, улгайган адамдар (пожилые люди), жаш балдар калган. Кош айдоо, түшүм жыйноо ооруктагылардын мойнунда калган. 14–15 жаштагы мектеп окуучулары да колхозго жардам берүү үчүн убактылуу окуудан бошотулган (были временно освобождены от занятий). Ооруктагылар улуу жеңишти жакындатуу үчүн өз салымдарын эмгеги менен кошкон (внесли вклад своим трудом).

– Келген жөнүм мындай, – деп баштады Тыналиев катала тиктеген балдарды кыдырата карап.

– Мектебинер суук экен, бирок самандан башка берер менде отун жок... Абал оор (положение тяжёлое), согушта да абал оор. Былтыр 200 гектар жерге күздүк кем (мало) айдалып калды. Бу да болсо согуштун кесепети. Мына менин келгеним да ушул түйшүк менен. Кээ биринер азырынча мектепти коё тургула деп айткым бар... Айдоо алыс. Ак-Сайда. Аялдар бара албайт. Башка жарамдуу эл жок. Эмне кылмакпыз? Ойлоп, ойлоп отуруп, акыры окуучу балдар, силерден жардам сурайлы дедик...

Мына ушинтип сүйлөдү Тыналиев башкарма. Аскерден кие келген боз шинели үстүнөн түшпөгөн, көк тумагы башында, асынма сумкасы (полевая сумка) капталында, өзү жаш болсо да караганы катаал, кабагы түнт, кабыргасы кем капталына кыйраңдай баскан, бет отунун сөөгү чыгып, арыктап калган башкарма ушинтип сүйлөдү...

кош айдоо – пашня

жөнүм – здесь: повод

күздүк – озимые

караганы катаал – взгляд

суровый

кабагы түнт – угрюмый

кыйраңдай баскан – хромающий

– Мен жыргап кеткенмен (не от хорошей жизни) силерди окуунардан ажыратып жаткан жокмун (отрываю вас от занятий), – деп сүйлөдү Тыналиев. – Башка арга жок (нет другого выхода). Кичине эмессинер, туура түшүнгүлө (поймите правильно). Согуш бүтөр замат, же андан деле мурун мектебинерге өзүм кайра апкелип, окуунарды уланткыла дейм. Ага чейин силердин мойнуңарга тагылган милдет (обязательство) ушул.

Башкарма балдарды колхоздун ат сарайына (конюшня) алпарды. Аттар абдан арык эле. Балдар оозун ачып туруп калышты.

– Эмне алаясынар! (что смотрите) – деп чаңкылдады (крикнул) Чекиш чал. – Силерге буерде Манастын тулпарларын таптап туру дединер беле? Четинен кармап ала бергиле, тандаганыңар ошо болот.

Жыйырма күн эле жакшы баксаңар, ушул көтөрүм аттардын ар бири оюн салып чыга келет. Айтты-айтпады дээрсинер!

– Кармагыла, балдар! Керектүү жемчөбүн бүт беребиз. Кана, ар кимиңер төрттөн алгыла! Жактыргылачы (выбирайте), кана, көрөйүн. – деди башкарма.

...Беш кошко деген жыйырма ат күнөстө тизилип (стояли на освящённом солнцем месте), күртүлдөтө акырдан баш көтөрбөйт. Беш бала, жыйырма ат – Ак-Сайдын десанты деп, Тыналиев ушуну айткан. Башкарма таң эрте (рано утрам) келип бир кыдырып көрөт (обходит), ал учурда балдар да аттарынын жанында какыйып турат (стоят смирно). Башкарманын алиги сөзүнөн кийин бригадир, арабакеч, атчылары бардыгы «десант, десантчылар, Ак-Сайдын аттары, Ак-Сайдын чөп-жеми, Ак-Сайдын сокусу» дей турган болушту. Ат сарайдын жанынан өтүп бараткан адамдар да десанттын ал-жайы кандай экен деп, бир баш багып кетет (заходят). Башкарма десанттын командирлигине Султанмуратты дайындады.

– Баарына сен жооп бересин. – деди ал Султанмуратка. – Кишилерге да, унаага да, сокого да, шайманга да сен жооп бересин. Ак-Сайдагы айдоого сен жооп бересин. Жооп бериш деген тапшырманы аткарыш деген сөз. Тапшырма аткарылмайынча эч кимиңердин сөзүнөрдү укпаймын да, кабылдабайм. Үркөрдөй Ак-Сай десантынын алдында Тыналиев ал күнү ушинтип сүйлөдү.

Кошчу балдар башкарманын жүзүнө тик карап, сыймыктана кулак төшөп, ар бир буйругун (приказ) аткарууга даяр турушту. Балдарга азыр алдында башкарма эмес, зоот кийген (одетый в боевое одяние), каарынан жер жарылган көк жал Манас өзү тургандай көрүндү. Өздөрү болсо Манастын чоролору сыяктанды. Бир колго калкан (щит), бир колго кылыч (сабля) кармап тургандай сезишти. Манас өзү жардыгын айткан бу баатыр – чоролор ким эле?

Баш чоро – Султанмурат. Бекбайдын уулу, он бештеги Султанмурат кошчуларга кол башчы (здесь: командир) болуп дайындалды. Атасы Бекбай алыскы чоң казатта (на войне) жүрөт. Жоого минсе жарайт деген Чабдарын уулуна таштап кеткен.

Экинчи чоро – Анатай баатыр болду. Жаны он алтыга караган, бул бешөөнүн улуусу. Ителгидей мыжыгыр (хваткий как балабан – вид сокола), тентушуна алдырбаган баатыр. Жоого минер Октору деген аты да келишти. Анатайдын атасы да согушта, чоң казатта.

Үчүнчү баатыр атка жеңил, тайга чак – Эркинбек баатыр болду. Үйүндөгү балдардын улуусу. Досун жолго таштабас, бирөөгө кара санабас, ак жүрөк баатыр. Атасы чоң казатта Москваны коргоп окко учкан. Жоого минер аты аркарды көйдөй айдаган Акбайпак деген күлүк.

Төртүнчү чоро – Эргеш баатыр. Бу дагы жанга шерик жакшы дос. Он бештеги курагы. Өз оюн тартынбай айтып, жакпаганын бербеген койгашка (отличающийся от других своими хорошими качествами; выделяющийся среди мно-

кабылдабайм – не приму

кулак төшөп – слушая

көк жал – храбрый, бесстрашный

көтөрүм – здесь: очень худой

күртүлдөтө – приглушению хрустя

дайындады – назначил

бирөөгө кара санабас, ак жүрөк – не желающий зла

лж). Ишенин тапшырган иштен кам санаба (не переживай). Эргештин атасы да алыста, чоң казатта. Баатырдын өзүнө куп келип, Алгынтуяк аты да жарашты.

Бешинчи чоро – Кубаткул баатыр. Бул да он беште, үйүндөгү балдардын улуусу. Кубаткулдун атасы тиги чоң казатта Белорустун токоюнда окко учкан. Кубаткул өзү эмгектен чарчабаган мээнеткеш (трудолюбивый). Жибекжал тулпарын сылап-сыйпап таптап жаткан кези (тренирует).

Тыналиевдин алдында мына ушундай баатырлар турду. Кар кетери менен жер тилишке тетиги Ак-Сайга барат бу балдар.

Тааныш сөздөр:

башкарма – председатель (5-класс 87-бетте; Шүкүрбек Бейшеналиевдин «Мүйүздүү козу» аңгемесинен: Тегерек калпакчан башкарма Азияди боз иригин жакшы көрөрүн баамдаган окшойт.)

тулнар – иноходец (6-класс 13-бетте; «Эр Төштүк» эпосуна:

Колуна өгөө тийген соң,
Кубаларын билген соң,
Элсмандын Эр Төштүк,
Тулпарына камчы уруп,
Мына ошондо Чалкуйрук,
Бугудай мойнуу бурады,
Бурулбай аттап чурады.)

чоро – витязь (7-класс 8-бетте; «Манас» эпосунун кыскача мазмуну: Көпкө созулган катуу согуштан кийин Манастын он эки чоросу окко учат: Сыргак, Серек, Алмамбет, Чубак, Музбурчак, Көкчө, Акжалтой, Акаяр, Балчоро, Байчоро, Бокмурун, Каратөлөк.)

Таншырмалар.

1. Тыналиев башкарма мектепке кандай иш менен келди?
2. Алыскы кош айдоого эмне үчүн мектеп окуучулары бара турган болушту?
3. Ак-Сайга баруудан мурда кандай даярдыктар көрүлдү?
4. Эмне үчүн Ч. Айтматов Тыналиев башкарманы Манаска, ал эми кошчу балдарды анын баатыр чоролоруна салыштырат?

Кошчу беш баланы мүнөздөп бергиле.

Султанмурат менен Мырзагүлдүн аруу сезимдери

аруу сезимдери – трепетные чувства

Султанмурат өзүнүн классташы Мырзагүлдү ичинен жактырат (влюблён). Кыш келгенде Инкамал-апай Мырзагүлдү Султанмураттын ордуна которуп отургузат. Анткени терезеден суук уруп турат. Мурда Мырзагүл ушул орунда отурчу эле. Мугалим Султанмуратты Мырзагүлдүн ордуна отургузганда ал ичинен сызып калган (затаил обиду). «Эгер Мырзагүлдү ордуна калтырса, терезе жакка мен отурмакмын» – деп ойлойт Султанмурат. Эми танаписте жанына жолосо манаттай кызарат (краснеет как манат (манат – ист.) Ворсистая ткань кустарного производства типа фланели, бу-мазеи, но дорогая, чаще красного цвета; привозилась из Бухары). Классташ

кыздары да алардын аруу сезимдерин байкап, сабакта «Султанмурат+Мырзагүл=эки ашык» деп кагазга жазып, партадан партага таратат (передают по всему классу).

Султанмурат кызга кат жазып, жооп күтүп кыйналат (томится в ожидании ответа). Ак-Сайга жөнөр алдында (перед отъездом) дагы бир кат жазып, анда төрт күндөн кийин кетери жөнүндө билдирип, болжожкон жерде (на условленном месте) күтүп турат. Ошол жолугушууда Мырзагүл «S.g.M» деп сайма сайылган жүз аарчыны тапшырат. Ал жүз аарчыны Султанмурат жүрөгүнүн тушунда (около сердца) эң кымбат белек катары сактап жүрөт.

Жээк бойлой бастырып жүрүп, Султанмурат улам жолду карай берди. Мына ошондо жалгыз келаткан Мырзагүлдү көрдү. Кыз сууга жакындап калган эле. Дал аттамчыктан алдынан чыгайын деп, Султанмурат Чабдарды теминди. Жүрөгү опколжуп, ушунчалык коркуп, ушунчалык кубанып кеткен экен, башы айланып, эриндеринен: «Кымбатым!» – деген ысык деми чыкты.

Мырзагүлдү аттамчыктан тосуп алды. Аттан түшүп (спешился), тизгинди узун кармап, кыз бүйүзгө чыгарын күтүп турду. Мырзагүл ага түз келатты, жадырап жылмайып келатты.

Абайла, жыгыласың! – деп үн салды Султанмурат.

Гүлдөн-гүлгө учуп конгон көпөлөк мисал тиги кыздын этек-жеңи желбиреп, аттамчык аттап келатканы бир сонун көрүндү. Же сүйгөн жигитке (влюблённому джигиту) ошондой сонун көрүнөбү? «Жигит» деген оюна Султанмурат өзү корстоп балуп калды. Ал колун сунуп турду, кыз ага түз келатты, жалжылдап тиктеп келатты (смотрела с удивлением), жадырап жылмайып келатты.

– Абайла, жыгыласың, – деди дагы бир жолу. Кыз эчтеме деген жок, күлүп гана кийди. Мына ушунусу менен көптөн зарыктырып, санааркай күттүргөн (заставила долго

аттамчык – место для перехода

теминди – прищиприл
жүрөгү опколжуп – сердце
сжималось

тизгини – поводья

бүйүз – берёт

учуп конгон көпөлөк мисал –
как порхающая бабочка

корстоп балуп – гордись

жадырап жылмайып келатты –
блаженно улыбалась

ждать) жообу айтылгандай болду. Кат жазып, жооп күтүп, азап чегип жүргөн өзү апенди (чудак) экен да!..

Кыз колун берди, эки алакан жабышып, Султанмурат кызды сүйөй тартып алды. Ушунча жыл бир класста бирге окуп жүрүп, кыздын колу мынчалык сезимтал, мынчалык сырдуу экенин билбептир. «Мына мен, каалаганым! – деди кол.

Мен кубанычтамын (я рада)! Кубанычымды сезбей турасынбы, сез!» Султанмурат кыздын жүзүнө тик бага карады (посмотрел прямо). Карап алып, өзүн тааныгандай таң калды. Өзүндөй болуп кыз дагы көрүшпөгөндөн бери мурдагыдан алда канча өзгөрүптүр (сильно изменилась), бой салып мүчөсү сыналтыптыр, кеселден жаңы айыккан жаңдай (как будто только оправилась от болезни) көздөрү бир башкача, жалжылдайт. Кыз дагы аны сүйүп, түнкүсүн уйкусу качып, күндүзү санаа тартып жүргөндө Султанмураттай болуп өзгөрүп, өсүп калыптыр. Ошонусу менен ал азыр баштагыдан сулуураак, баштагыдан жакыныраак көрүндү (казалась ближе). Турган турпаты, таалайдын убадасындай болуп (вид её, как обещание счастья), ал убада көздөн көзгө өтүп, Султанмураттын жүрөгүнө куюлду, боюна тарады.

– Мен сени ооруп калдыбы десем... Султанмураттын үнү титирей түштү.

Мырзагүл ага жооп берген жок, бир гана:

– Мына, – деди да, төрт бүктөлгөн жүз аарчы берди. – Сага!

Башка сөз айтпастан жөнөй берди. Кийин Султанмурат ушул жүз аарчы менен сүйлөшө турган. Бир күндө нечен ирет чөнтөгүнөн алып чыгып, жибек жип менен саймаланган жүз аарчыны карайт. Кайра чөнтөгүнө салып, аздан соң сагынып кеткендей кайра карайт. Дептердин барагындай (как лист тетради) жүз аарчынын бурч-бурчунан (по углам), четтерине гүл жалбырак түшүрүп,

сүйөй тартып алды – помог
перепрыгнуть
сезимтал – чувствительный
сырдуу – таинственный
каалаганым – твоё желание

жүзү – лицо

мүчөсү сыналтыптыр – стала
стройнее

титирөө – дрожать

жүз аарчы – платочек

саймаланган – вышитый

сайма сайыптыр. Бир бурчундагы гүл арасына кызыл жип менен үч тамга жазылыптыр: «S.g.M». Мунусу «Султанмурат жана Мырзагүл» дегени го! А кезде кыргыздар ийкемдүү латын тамгасын окучу, латынча жазылган бул үч тамга Султанмураттын узун сабак катына берген жообу эле.

Тапшырмалар.

1. Султанмурат менен Мырзагүлдүн ортосундагы сезим экөөнө гана белгилүү беле?
2. Алардын сезимдери кандайча өнүгө баштады?
3. Султанмурат Мырзагүлгө кандай мамиле жасайт?

Султанмурат менен Мырзагүлдүн ортосундагы наристе сүйүүнү жактап колдойсунбу?

Кош айдоодогу окуялар

Жаз келип, Ак-Сайга Султанмурат, Анатай, Эркинбек биринчилерден болуп жөнөштү. Башкарма балдарга тамак жасап берүү үчүн бир кемпирди кошуп жөнөттү. Алгачкы барган күнү эле аба-ырайы бузулат. Аттар кышы бою сарайда иши жок турганы үчүн (т.к. стояли без дела) жумушка көнбөй, тизелери калтырап (колени дрожали) токтоп калып жатышты. Кечинде кемпир мергенчилер таштаган шыралгыдан (подарок охотника из добычи) деп тоо текенин этин бышырып берет. Ашпозчу кемпир аттарга сугу түшүп, алардын жакшы багылганын, согумга жарай тургандыгын (годны на убойню) айтат. Бул Султанмуратка жакпайт (не понравилось). Эртеси күнү күн ачылып, аттар да көнүп, балдар бир топ жерди айдап бүтүшөт. Ошол күнү алар турналарды көрүп, алардын эрте келишин жакшылыкка жорушат (истолковали как добрый знак). Балдар атчан, мылтык асынган кншини (человека с ружьём) көрүп, мергенчи деп ойлоп, ага ыраазычылыгын билдирип коюш үчүн кыйкырып (чтобы выразить свою благодарность), аны чакырышат. Бирок мергенчи аларга жооп да бербей бастырып кетет (уходит).

Эртеси күн чайыттай ачылды. Кечээги алай-дүлөйдүн изи-жыты жок. Болгондо аба ным, саал чыйрыктырыш сыдырым салкын, жердин бетин кыламык кар, бирок тоо башкача, эски кийим ордуна жаңы кийим кийинип, сүткө чайыгандай таптаза. Чыгыштын көк асманын түркүн түс нурга бөлөп, дүйнөгө өзүн жар айтып жадырап, тоо артынан күн чыкты.

Ак-Сайдын адырмагы, чыбыры, андан төмөн агылган жайык талаасы алакандагыдай учу-кыйырына чейин көз алдыда.

кечээги алай-дүлөй – вчерашняя метель, непогода
кыламык кар – первая пороса, тонкий слой снега

сүткө чайыгандай таптаза – чистая, будто умылась на молоке (гора)

дүйнөгө жар айтып жадырап – наслаждалась оповещая миру о себе

адырмагы, чыбыры, жайык талаасы – взгорье, холмы, просторные поля

Айрыкча Манас-Атанын керме тоосу түн ичинде жакын жылып келгенсийт, ишене албайсың, бирок көзүн көрүп турат, боорунда туулуп-өсүп, эми боорунда тирилин кылып жүргөн перзенттерине кайрат бергенсип, тоолор жакын келиптур, ошол үчүн баштагыдан бийик, баштагыдан улуу көрүнөт, **көкүрөк керип бараандатат**. Сыртка жаңы чыккан балдар тоолордун залкарлыгына, сулуулугуна, улуулугуна тан калып, сыймыктанып карап турушту. Күн нуруна чайынган тоолор шул саатта алыс да, жакын да, сүйкүм да, сүрдүү да көрүндү...

Ырас, ал күнү Ак-Сайга жаңы таң атты.

Жер кичине тоборсусун деп, балдар айдоого шашпай чыгышты. Ага чейин аттарын кашып-тарап, сергитип, жабдыктарын тууралап, нымдашкан сүлүнү күнгө жайып, майда-чүйдө иштерин бүтүрдү. Күн бат эле ысыды. Балдар аттарын коштоп, соколорго жөнөдү. Соколор жерге батып калган экен. Үчөөлөп ар бирин бирден оодарып, тиштерин тазалап, дөңгөлөктөрүн майлашты. Анан аттарды кошту. Бүгүн бул айдоону бүткүдөй болушса, эртең жаңы айдоого түшмөк. Иш эпкиндүү башталды, кызуу жүрдү. Түнүндө эс алып эрте менен кашынып, тазаланып, бой жазып алган аттар соколорду тың тартышты. **Кам эти чыйралып**, ишке калмкидей көнүп калыптыр. Оор ишке мал деле болсо көнүшү кыйын, конгон соң иштин оордугу анча сезилбейт. Кечээ күнү жан үрөп жакшы эле айдашкан экен, азыр сыдырымга жер бат тоорсуду да, коңторулган дын катпады, желдеген соң күндүн ысыгына майдаланып жатып калды. Айдоонун сапаты ушунда.

Бүгүн күн деген оңунан берди. Ишин шыр жүргөн, **жашоо тиричилигиндин манызы** (суть каждодневной жизни, быта) дааналанган, турмушун жөнөкөй, сонун көрүнгөн күндөр болот эмеспи. Кыштын **кыраан**

керме тоо – цепь гор

көкүрөк керип бараандатат – неясно видноется, проступает, раскинув грудь

жер кичине тоборсусун – пусть немного подсохнет земля

кам эти чыйралып – слабое тело закаляясь, напрягаясь

жан үрөп – не жался себя

чилдесиндеги кыйналган мээнет бекер кетпегени ушул, соко жерди чытырата тилип, дүйнө кенен, көңүл чак. Бүгүн Эргеш менен Кубаткул келип калар. Беш соко, беш кош деген оңой күч эмес. Десаит деп ошондо айтса болот. Анан үрөн сээп, маласын тартып сал да, Баба дыйкандан түшүмүн тилеп жата бер! Жаздык буудайдын да ууздай болгон өзүнчө касиети бар эмеспи. Чекиш биргат айткандай, жаздык буудай түшүмдүүлүгү жагынан гана күздүктөн калбаса, нанынын даамдуулугу күздүктөн артыкча.

Баба дыйкан жамгырын кенен берсе. Ушунча мээнет зарп болуп, маңдай тер төгүлүп жаткан соң жамгыр деле аяңбас, а көрө тияктагы согушуп жаткандар бекем туруп, **кетенчиктебей** илгерилесе, кийин бул **жаздыктын** нанын жегенде тамакка түйүлбөгүдөй болуп, абийир менен душманды сүрүп турушса болгону...

Ошентип балдар тилкени эки тилимден кеңейте беришти. Алдыда Султанмурат, андан эки жүз кадамча артта Анатай, жарым чакырымдай кийин жакта Эркинбек... Жон нымшытып, күн ысып келатты. Түндөн калган кыламык бат эле жок болуп, адыр-дөңгө жашыл ыраң **жылбырskalана түштү**. Жомоктогудай болуп, айдоонун бир учуна баратсаң оң жагында жашыл килем, кайра кайтып аягына баратсаң сол жагында жашыл килем. Күн табына жылынган сайын жер **жылуу ным жыттанып** (пахнет теплой влагой), көөп келет. Үч кош болсо Ак-Сайдын боорун тилип, жалданган **бороз** (борозда) таштап баратат...

Жакын жерден **торгой** учту. Көкөлөп барып, канаттарын дирилдетип токтой калды да, сайрап кирди. Нараактан дагы бир **торгой** сайрап жатты. Дагы бир тараптан **торгой** үнү угулгансыйт. Үйү жок, жайы жок, отун-суу менен иши жок, үстүнө жапкан жалбырагы, конуп отурар бутагы жок, **шыбактуу талаада жашап**, сайрап күн көргөн

кыраан чилде – самое холодное время зимы

күздүк – озимыс

кетенчиктебей – не отступая жаздык – яровая пшеница

жылбырskalана түштү – стало изменчивым

торгойлорго Султанмурат күлүмсүрөп баратты. Ушул жашоосуна ыраазы бул макулуктар. Жазга ыраазы, күнгө ыраазы, башка эчтемсин керсги жок. Кечээги алай-дүлөйдө булар касрге жашынышты экен? Эптеп түнөп чыккандыр, мына эми анын баарын унутуп, сайрап жатышат. Адамдын **моокумун кандырат**, сезимин козгойт... Жаз келет деген ушул да, эми кыш кайрыла албас. Жаз жарыш, иш чачтан көп, бул айдоо башталмасы гана. Заарканып эмне! Бүгүн Эргеш менен Кубаткул келип калса, десант толук болуп, иш дагы **ыкчам илгерилээр** (*продвигаться вперед...*). Маал-маалы аттарын «Чү!» деп коюп, Султанмурат тетигинде четтеп бараткан атчанды **көзү чалды** (*заметил*). Ал айдоонун тигил учун кайрып, тоого бет алып барат, улам-улам **кошчуларды** карал коёт. Асынган мылтыгы бар. Башында **сансан тумак** (*шапка из меха уже несколько подросшего ягненка*). Мингени **сөөктүү жээрде ат** (*костлявый рыжий конь*). Арттагы балдар да көрүп, кыйкырып калышты:

– Эй, мергенчи, бери кайрыла кет!

Бирок мергенчи жооп кылып үн салбады. Токтобостон, жакындабастан, улам карап коюп кете берди. Султанмурат кишинин караанын көргөнүнө кубанды, аттарын токтотуп, **үзөңгүтө тура калды** (*привстал на стреляя*):

– Эй, мергенчи, **шыралгага** ыракмат! Ыракмат дейм! Жолун болсун!

Бирок тиги атчан унчукпастан өтүп кете берди. Укпайт дегидей ыраак эмес болчу, бирок жооп кайтарбады. Кыязы шашып бара жаткан неме го. Аздан сон дөндү ашып, көрүнбөй кетти.

Жарым сааттай убакыттан кийин дагы бир мергенчи көрүндү. Ал дагы мылтыкчан экен, ал дагы тоону бет алып кетти. Ал айдоонун бияк четинен айланып өтүп, ал да балдарды улам карап өттү, бирок кайрылбады, унчукпады, кошчулар менен саламдашпады, кошчу көргөн **жолоочу** (*путник*) **кыя өтпөйт**

шыбактуу талаада жашан –
жени на поле с пшьювлю

моокумун кандырат –
удовлстворяет

кошчу – стрелянный (на обязанности которого лежит уход за лошадьми)

шыралга – подарок охотника из добычи

(*не пройдет мимо*), кайрылып саламдашып, иш илгери болсун, кырман толсун, кепсенге келербиз деп кетет эмеспи. Чекиш чал айткандай, азыркы адамдар башкача болуп калганбы. Салтты унутуш деген эмне, айтса-айтпаса Чекиш чалдыкы туура белем.

Мергенчилер кеткенден кийин бир сонун окуя болду.

А деп Анатай көрүптүр. Көрүп эле тамагы айрылганча кыйкырып калды: Турналар! Ээй, карагылачы, турналар учуп барат!

Султанмурат башын шак көтөрүп, асманды карады. Төбөсү ачык, түбү жок, тунук көктө коңгуроодой үн салып, кээде бирбирине орун алмашып коюп, **эки ача тизилген турналар** учуп баратыптыр. Бийик учуп баратышат. Бирок асман абдан бийик, **учу-кыйры, түбү жок эки көктө** каалгыган турналар **шамалга учкан кыз жоолугундай** болуп, **коздун жоосун алат**.

Султанмурат **чалкалап** карап туруп кыйкырды:

Жаша-аа! Турналар!

Түшкө кирбес укмуш көргөнсүп, үчөө тең кыйкырды:

Турналар! Турналар! Турналар!

Турналардын эрте келгени **жаз менен жайга жакшы жышаан** деген карыялардын сөзүн эстеди Султанмурат.

Эрте келген турналар **жакшы жышаан!** – деп ээр үстүндө артына толгоно берип кыйкырды ал Анатайга. – Түшүм болот! Түшүм мол болот.

Эмне, эмне? – деп Анатай жакшы укпай жатты.

Түшү-үм! Түшүм мол болот!

– Анатай артына толгонуп, Эркинбекке кыйкырды:

Түшүм мол болот! Түшүм!

Эркинбек жооп кайтарды:

Уктум, укту-ум! Түшүм мол болот!

Турналар **көк мухитке киринип**, кээде жабыла, кээде жалгыздан үн салып, ка-

кепсен – подарок зерном с тока

эки ача тизилген турналар –
летащие в два ряда журавли,
галочкой

учу-кыйры, түбү жок эки көктө – на бесконечном,

бездонном свободном небе
шамалга учкан кыз жоолугундай – словно летящий на ветру

девичий платок
коздун жоосун алат – радует

глаз, ласкает взор
чалкалап – навзничь, откинувшись назад, вытягивая грудь

түшкө кирбес укмуш көргөнсүп – будто увидели диво, которое не могло и присниться

жаз менен жайга жакшы жышаан – хорошая примета, знак, предзнаменование к весне и лету

көк мухитке киринип – купаюсь в синем море (сравнение, используемое в эпосе)

наттарынын учтарын гана арине каккылап, каалгып сүзүп баратты. Бүгүнкү тунук, таза абада сурнай сымал кооз созулган моюндары, учтуу ничке тумшуктары, бири бооруна бекем кыскан, бири бошураак каткан карашыйрак буттары даана көрүнөт. Каалгый каккан **канаттарынын** учтарындагы **ак чалгындары чаарланат** (*пестрится*).

Балдар ошентип акыйкат карап турганда турналар акырындап төмөндөй баштады. Тиги этектеги **адырмактуу боорго** (*на склон с бугорками*) агызып бараткансып, турналар **жапыстагандан жапыстады**. Султанмурат бала болуп башына жүн чыкканы турналарды жакын жерден көргөн эмес. Качан болсо бир көргөн түштөй бийик асманда учуп өтүп кетер эле.

– Карагылачы, карагылачы, коңгону баратат! – деп кыйкырды Султанмурат.

Үчөө тең аттарынан ыргып түшүп, кошту орду-ордуна таштаган бойдон турналар конуп бараткан адырды көздөй чуркашты.

Тааныш сөздөр:

Күн нуруна чайынган тоолор алыс да, жакын да – и далёкие, и близкие горы, вымытые солнечными лучами (6-класс 108-бетте; **Чынгыз Айтматов жөнүндө** текеттес: **Ч. Айтматов күн жаркырап тийген** терезеден алыскы тоолорго ойлуу тиктейт.)

Баба дыйкан – миф: Баба дыйкан (покровитель земледелия) (7-класс 1-бетте; **«Киришүү. Элдик оозеки чыгармачылык:»** Элдик ырдан «Баба дыйкандын сөзү:».) **торгой – жаворонок** (5-класс 30-бетте; **Т. Сатылгановдун «Турумтай менен торгой» алабий жомогунан:** Ошондо тоонун торгою көкөлөп уча албай, жерге түшө албай жеңилди. Бөксөнүн торгою канатын күнгө кактай албай, сайраган менен, тилин тактай албай, жүдөп турган кези.)

Таншырмалар.

1. Балдар иштеген талаа, Манас-Атанын керме тоосу кандай сүрөттөлөт? Үзүндүдөн сүйлөмдөрдү таап, жооп бергиле.
2. Балдардын жасаган иштери жөнүндө эмне айта аласыңар? Үч кош менен Ак-Сайдын боорун тилин, иштөө балдарга оңойбу? Же оорбу? Балдардын ишарактерин баалагыла.
3. Айдоонун четинде мылтык асынган киши эмне үчүн кошчулар менен саламдашпады? Ал ким деп ойлойсуңар?
4. Турналарды көргөндө балдар эмне үчүн кубанышты?
5. Бул үзүндүдөн эмнени түшүндүң? Окуган үзүндүдүн эмнеси жакты?

6. Султанмураттын жашоосу кандай экен? Согуш мезгилиндеги балдардын жашоосу оорбу?

7. Азыркы кезде Султанмураттай балдар кандай жашашат? Алар иштегенди билеби? Сен керек болсо ошентип иштээр белең?

Үйдөн «Эрте келген турналар» повестинен үзүндүнү (10-бөлүм) кыргызча да, орус тилинде да окуп келгиле.

Коштун аттарына тийбегиле!

Түштө колхоздон араба келип, балдарга ун, картөшкө, эт, отун, аттарга чөп таштайт. **Арабакч** (*извозчик*) Чекиш **бригат** (*здесь: бригадир*) Эргеш менен Кубаткулду кош-мошу менен алып, эртең келери жөнүндө айтат.

Күүгүм кирип калганда (*когда уже стемнело*) балдар айдоодон кайтып келип, кемпирдин жок экенин көрүшөт. Түнү балдарды **каракчылар** (*грабители*) байлап салып, кош айдаган аттарды уурдап кетишет. Султанмурат бошонуп, каракчылардын артынан кууп, Чабдарга ок тийип, **атынан ажырайт** (*лишился своего коня*). **Кандын жытын сезген** (*учувявший запах крови*) ач карышкыр аттын олүгүн жеш үчүн келет. Султанмурат атынын **жүгөнүн шыпырып алып** (*сняв узду*), аны карышкыр менен алышуу үчүн **курал катары** (*в качестве оружия*) камдады. Чыгарма ушундай аяктайт.

Чабдар ордунда калыптыр. Султанмурат үйдөн жүгүрүп чыгып, Чабдарга ыргып минди да, **жулкунган** жаныбарды бир тегерете токтой калып, балдарга кыйкырды:

– Анатай, айылга чап! Кармалбай тез жет! Элди чакыр! Мен ууруларды кууп жетип, **алаксыта кармап турам** (*задержу*). Тезирээк жете көр! Эркинбек, сен ушуерде бол, эч жакка кетпе! Уктуңбу? Анатай, айылга чап! Мен кеттим!..

Жана **дүбүрт** кеткен тарапка Чабдардын оозун коё берди.

– **Куугун!** – деп бакырып ийди уурулардын бири жакындап келаткан **ат дүбүртүн** угуп.

жулкунган – рвушийся, вырывающийся

куугун – погоня
ат дүбүртү – топот лошадей

Султанмурат ат коштой чапкан (ведущего лошадь на поводу так, чтобы она шла голова в голову с той, на которой сидят) ууруларды бат эле баса жетти да, **окчунураактан жандай чапты**.

– Таштагыла аттарды! Таштагыла! Коштун аттарына тийбегиле! – деп кыйкырды.

Уурулардын бири коштогон эки атты **алдынкысына тапшырды да** (отдал впереди скачущему), Султанмуратка атырылды, **аттан оодара тээп өтчүдөй жүгүндү** (реался, желая свалить его с лошади). Бирок Чабдар буйтап жолотподу. Жайлачудай кууган **уурудан буйтап** (увильнул от вора), топ атты коштогон уурунун **алдын торой** (преградил путь), Султанмурат аттарды **кайрый чапты** (повернул назад).

– Кайры артка! – деп кыйкырды.

– Жолобо, **жайлап салам!** (уничтожу, убью) – деп күркүрөйт ууру.

Бирок Султанмурат көгөрдү, алдын то-роп, кайрый берди.

Ошондо карангы түндү жаңыртты мылтык тарс деди. Чабдар башын жерге ургулап, **коркурап** (захрипел), чаап бараткансып **төрт аягы тыбырап жатты**...

Жаны кашайган Султанмурат ойлоп-карап турбастан уурулардын артынан чуркады:

– Токто-о! Кутулбайсынар! Кууп жетем! Чабдарды эмне өлтүрөсүңөр?

Эсин жыйбай, аргасыз ачууга алдырып, атчандарды кууп жетчүдөй, кайрып келчүдөй болуп, Султанмурат жиниге чуркап баратты.

Акыры күйүгүп эт-бетинен эки-үч **ал-салып кетти** (перевернулся). **Жүрөгү мыкчылды** (сердце сдавило). Бул тунжураган дүлөй карангыны жектеп, **көзүнөн от чагылды** (из его глаз полетели искры), жанына баткан оорудан **онтоп** (застонал), ооналактап жиберди...

Уурулардын алыс кеткен дүбүртү акырындап өчүп баратканын **солуктаган**

окчунураактан жандай чапты – преследовал поодаль

төрт аягы тыбыран жатты – трясась всем телом

эсин жыйбай – не приходил к себе

солуктаган – рыдающий

Султанмурат жерге кулагын төшөп утуп жатты. Дүбүрт уламдан-улам жердин туюк теренинен араң угулуп, анан биротоло өчтү да, кара жер тынчып жатып калды...

Мына ошондо Султанмурат **кыңкыстап** ордуна турду, үн сала **муңкана ыйлап**, кайра артына темселей басты. **Сооронор алы да, айласы да жок** (не было сил успокоиться), же бул каран түшкөн Ак-Сайда аны **сооротор жан жок** (нет человека, который мог бы успокоить его). Согуштан кайткан атасын тосуп чыгарда учкаштырып ала барам деп Ажымуратка берген убадасын эстеп алып, ого бетер **өксөп ыйлады** (громко зарыдал). Эми Ажымурат экөө Чабдарга минип алып, **станчага** (станция) келген атасынын **алдынан чаап чыга алышпайт** (не могут встретить верхом на лошади). Эми Ак-Сайга себебиз деген эгиндин баарын себе алышпайт. Тиштери жаркылдаган соколорун сүйрөтүп **салтанаттуу** (торжественно) кайтар күн эми болбойт. **Үмүт-кыялдын баары талкаланды** (все мечты разрушены)... Ошол үчүн ыйлап баратты...

Жаңы кандын жытын сезген бөрү, жытты карай чуркап келе жатты. Башка ит-куш ээлеп албагай эле деп **шашып келатты** (торопился). Жылкынын **эти менен теринин буруксуган жыты** бөрүнү **мас кылып жиберди** (опьянил). Ушу жутунган боюнча барып өлүк жылкынын этине **тиш салгысы келди** (хотел впиться зубами), бирок куу бөрү **көнүмүш сактыгына** салып, шилекейин жалана боюн зордоп токтотуп, өлүктү бир **айланып чыкты** (обошёл). Жылкынын өлүгүнүн жанында адам турганын көрө сала бөрү **селейе токтоду** (встал как вкопанный). Адам чоочуп тура калды.

– Эй! – деп Султанмурат тап берип, жерди тепти.

Бөрүнүн көздөрүнөн учкундар чачырап, **жалы түксүйүп** (шерсть встала дыбом), акырын жакындай берди. Султанмурат катуу кыйкырып бөрүнү токтотту да, Чабдардын

кыңкыстоо – стонать
муңкана ыйлап – горько заплакал

жаңы кандын жытын сезген бөрү – волк, почувствовавший запах свежей крови

эти менен теринин буруксуган жыт – сильный запах мяса и шкуры лошади

көнүмүш сактыгы – привычная осторожность

жүгөнүн шыпырып ала койду (снял). Эми анын куралы ушу жүгөн болуп калды.

Карышкыр дагы жакындап келди да, кылкан жалы дүгдүйүп (шерсть взъерошилась), тулку бою тырышып, секиремекчи болуп, жерге жабышып жата калды. Көздөрү Султанмураттын көзүнө кадалды. Бөрүнүн көзү курчураак, заардуураак (злее) сезилди.

Бирок Султанмурат жалтанбады. Болгондо өмүрүндө биринчи жолу жүрөгү муштумдай эт экенин, ал дүкүлдөп көкүрөгүн ургулап жатканын даана сезді...

Султанмурат жүгөндү онтойлото кармап, илгери жүткүнө даяр турду.

жалтанбады – не вздрогнул, не отступил

илгери жүткүнө – подавшись вперед

Тааныш сөздөр:

жыт сезүү – чувствовать запах: эт менен теринин жыты – запах мяса и шкуры
«Тоотай мерген менен үч аркар» уламышынан: Аркарлар жыт алып, Тоотайды көрүшөт.

Тапшырмалар.

1. Каракчылар кош айдаган аттарды уурдап кеткенде Султанмурат эмне кылды?
2. Султанмурат эмне үчүн солуктан ыйалды?
3. Жалтанбаган Султанмурат менен карышкырдын беттешүүсү эмне менен бүтөт, ой жүгүрткүлө.

 Десанттын командири катары Султанмуратка кандай бая бергелери?

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Повесть (гр. – баяндоо) – эпикалык тектин бир жанры. Көбүнчө кара сөз формасында жазылат. Повесть романга караганда азыраак (бир же эки) каарманды сүрөттөшү, анын турмушунун азыраак мезгилин гана объект кылып алышы, аңгемеге караганда көлөмүнүн чоңураагы, бир эле эпизод эмес, бир нече эпизоддун сүрөттөлүшү, сюжетинин, композициясынын романга караганда кыскалыгы, аңгемеге салыштырганда кенендиги менен айырмаланат.

Бексултан Жакиев (1936)

Драматург, кинодраматург, прозаик Б. Жакиев 1936-жылдын 16-январында Ысык-Көл областынын Тоң районундагы Бөкөнбаев айылында туулган. 1953-жылы мектепти бүтүргөн, 1958-жылы КМУнун филология факультетин аяктаган. 1960–1962-жылдары Москвадагы Жогорку киносценардык курсун окуган.

Эмгек жолун 1958-жылы КММИде мугалим болуп баштайт. 1963–1968-жылдары «Кыргызфильм» киностудиясында редакторлук кызмат аткарат. 1968–1972-жылдарда маданият Министерствосунда (в Министерстве культуры) кино боюнча башкы (главный) редактор болуп иштейт. 1972-жылдан 1975-жылга чейин Кыргыз ССР маданият министрствосунун репертуардык-редакциялык кошмо коллегиясынын башкы редактору болуп эмгектенет.

Б. Жакиевдин чыгармачылык иши студенттик жылдардан башталат. 1959-жылы анын «Атанын тагдыры» деген көп актылуу алгачкы драмасы мыкты пьесалардын республикалык конкурста жогору бааланып, сыйлыкка (премия) татыктуу болот.

1960-жылы Кыргыз мамлекеттик драмтеатры өзүнүн жаңы сезонун «Атанын тагдыры» менен баштайт. Пьеса ошондон бери республикабыздын жана Союздун башка театрларында ийгиликтүү коюлуп келатат.

Б. Жакиевдин «Бороондуу жолдо» аттуу новеллалар жыйнагы өзүнчө китеп болуп чыккан.

Улуу акын Токтогулдун өмүрүнө арналган (посвященные биографии) «Алтын аяк», «Өкүм» аттуу пьесалары театрларда коюлду. Андан башка «Мин кыял», «Эртең жаңы жыл», «Жолугушуу», «Күттүргөн жаз да келээр», «Саадак какты», «Үмүт», «Жаза», «Жүрөлүчү жүрөк оорутпай» деген пьесалары да өлкөбүздүн көптөгөн театрларынын сахналарында коюлуп келатат.

Драматург С. Алёшиндин «Палата», Б. Брехттин «Энеке Кураж жана анын балдары» ж. б. пьесаларын кыргыз тилине которгон. Бексултан Жакиевдин киносценарийлери боюнча «Мурас», «Искусство жөнүндө баян», «Куугун» аттуу толук метраждуу (полнометражный) фильмдер тартылды.

Б. Жакиев 1974-жылы «Кыргыз ССРинин искусствосуна эмгек сиңирген ишмер» наамын, 1993-жылы «Кыргыз Республикасынын Эл жауучусу» ардак наамын алган. Ал – Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин профессору жана Кыргыз Эл Баатыры.

Драматургдун пьесалары, аңгемелери орус, украин, өзбек, казак, түркмөн, татар, тажик, якут ж. б. тилдерге которулган.

Б. Жакиевдин «Атанын тагдыры»

драмасы

«Атанын тагдыры» драмасында согушта жалгыз уулунан ажыраган карыянын бир үйдө жалгыз каламбы, үйүм ээсиз калабы деген адамдын санааркоолору баяндалат. Драма 1958-жылы жашыруун ат (псевдоним) менен конкурска жазылып, 1960-жылдын сентябрь айынан баштап сахнага коюла баштайт. Драма Кыргыз Академиялык драма театрынын сахнасында беш жүз жолу коюлду.

Бексултан Жакиевдин бул драмасы Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки жылдардагы окуяларды баяндайт. Согуш элге кайгы, кыйынчылыктарды алып келди. Бирөөлөр атасынан, бирөөлөр баласынан айрылышты. Согушта курман болгон Болотбектен айрылып, үйүндө атасы Акылбек, аялы Зуура, уулу Женишбек калышат. Драмада ушул үй-бүлөнүн тагдыры жөнүндө айтылат.

Чыгармадагы башкы каарман – Акылбек карыя. Ал кайраттуу (решительный), эмгекчил (трудолюбивый) адам. Ал мектепте баغبанчылык кылат (занимается садоводством). Мектеп балдары менен кошо бак отургузуп, ал бакты жакшылап өстүрөт. Акылбек келечекке үмүт менен карайт (смотрит в будущее с надеждой), уулу Болотбекти келет деп үмүтү үзүлбөй күтүп жүрөт. Небереси Женишбектин тентектигин тыюуга жүрөгү даабайт.

Чыгарманын экинчи башкы каарманы – Зуура. Ал согуштун айынан сүйгөн жары (супруг) Болотбектен ажырап, кичинекей баласы Женишбек менен калат. Күйөөсү келбей калганда кайын ата, кайын энесин таштабай, бирге турат. Бирок аны агасы менен жеңесин кайра үйүнө алып кетишет. Зуура баласын таштап, агасы тапкан турмушка чыгат. Ал барган жерде таш тырмак кайын энеси көп кордук көрсөтсө да (хотя её унижают), чыдап жашай берет. Өз тагдырын өзү каалагандай кылып чечүүгө анын эрки (воли) жок. Ал үчүн туугандары кандай чечсе ошого макул болуп жашай берет. Ошондуктан өзү да бактысыз, курман болгон күйөөсү Болотбекти эстеп кусаланат (тоскует). Кордук көрсөткөн кийинки кайын энесине өз алдынча каршылык кылууга жарабайт.

Чыгармада кичинекей Женишбек деген бала – чоң атасынын жакшы көрүп эркелеткенинен пайдаланып (пользуясь тем, что его балуют), тентек, өзүмчүл болуп өсөт, бирок ал – ак көңүл бала.

Жаңы сөздөр:

өзүмчүл – эгоист

санааркоо – переживания

айрылышты – лишились

жүрөгү даабайт – не осмеливается

турмушка чыгат – выходит замуж

таш тырмак – злая

ак көңүл – лобрый, добродушный

кайын эне – свекровь

кайын ата – свёкр

тагдыр – судьба

үмүтү үзүлбөй – не терять надежду

Тааныш сөздөр:

жалгыз уулу – единственный сын (5-класс 85-бетте; Ш. Бейшеналиевдин «Мүйүздүү козу» өгөмөсүнөн: Азиз чабандын жалгыз уулу.)

башкы каарман – главный герой (5-класс 85-бетте; Шүкүрбек Бейшеналиев жөнүндө тексттен: Жазуучунун чыгармаларынын башкы каармандары эмгекти сүйгөн, чындык, адилеттүүлүк үчүн күрөшкөн адамдар, тапкыч, акылдуу, туура тарбияланып жатышкан балдар, кыздар.

7-класс 61-бетте; Ч. Айтматовдун «Эрте келген турналар» повести жөнүндө: Повесттеги башкы каарман – Султанмурат.)

үмүтү үзүлбөй – надежда не умирает (6-класс 146-бетте; Жалил Садыковдун «Энесини жүрөгү» поэмасынан:

Бул кезде сактап алган суулар бүтүп,

Акыркы тамчыларды тен бөлүшүп,

Жатышты чептегилер айла таппай,

Жашоодон биротоло үмүт үзүп.)

күйөө – муж (7-класс 35-бетте; Тоголок Молдонун «Кемчонтой» поэмасынан:

Колумду чени ошондо,

Энемде унут калыптыр.

Эрте барып тезирээк,

Колумду ченин алып кел,

деп күйөөсүн өз апасына жөнөтөт.)

кайын ата, кайната – тесть, свёкр (6-класс 22-бетте; «Эр Төштүк» эпосунан: Көк дөөнүн кызы Күлайым Төштүк келет деп күтүп жүргөн экен. Күлайымга үйлөнүп, кайнатасынын жети мөрөйүн аткарат.)

кайын эне, кайыне – тёща, свекровь (7-класс 37-бетте; Тоголок Молдонун «Кемчонтой» поэмасынан: Кемчонтойго кайынеси: «Сууну казанга аз куйса, тузду дагы аз салсын. Казанга сууну көп куйса, тузду дагы көп салсын» – деп жөнөтөт. Кайын энеси – тёща.)

«Атанын тагдыры»

(Драмасынан үзүндү)

Катышуучулар:

Акылбек – 65–72 жаштарда.

Уулжан – анын кемпири.

Зуура – алардын келини, 25–32 жаштарда.

Женишбек – абышка-кемпирдин небереси, Зууранын уулу, 6–13 жаштарда.

Майраш – абышка-кемпирдин кызы, 18–25 жаштарда.

Биринчи кошого

Зуура (жалгыз). Эмне кылам?.. Кетүүдөн башка арга жокпу? Калсамчы?.. Же ырас эле кетишим керекпи? Жок, жок! Кете албайм! Антүүгө кудуретим да жетпейт.

Бурулдун үнү (сүрдүү үзүлөт). Кыз!.. Кыз! Акылыңдан адашпа! Азыр эле бизди-

акылыңдан адашпа – не сходи с ума

кинен кетеринде байкең экөөбүзгө берген убадан (клятва) кана? **Айныба** (не передумай)! Бирөөгө уул болуп бербейсин. Эсине кел!

Зуура. Ооба, ооба... Кетүүдөн башка арга жок эмеспи! Кетишим керек! (*Шашып буюп чемоданын камдай баштайт.*)

Акылбектин үнү. А бизди кантесин, Зуураш? Таштайсыңбы? Өзүңдү уул ордуна *тутуп жүрбөдүк* беле... Зуураш!

Зуура. (*Эчкирип ыйлап, бышып кетет.*) Оф! Эми канттим?! Кандай айла табам? Түбү түшкүрдүн күнү да неге мынча басмырттанат? *Думугуп баратам!*

Майраш. Ай-ий, келип калдыңбы, жеңе? Эмне болду?

Бери мага карачы. Башыңды көтөрчү... Ыйлагансың го?

Зуура. Жо-жок!..

Майраш. Калп айтпа! Көзүн айтып эле турбайбы... Эмне болду сага? Айтсан. *Сырыңды (тайна) жашырчу эмес* (не скрывала) элең го менден... же бир жерин ооруп турабы?

Зуура. Жок, соо элемин.

Майраш. Анда эмнеге сабырың суз? Ачсаң кабагыңды. *Калыбынча* (как обычно) жарк этип күлүп койчу!

Зуура. Энем кайда кеткен?

Майраш. Пристанга... Атам, Жеңишбек үчөө тең...

Зуура. Пристанга?! (*Өзүнчө*). Болотбек, ата-энем күнүгө сенин жолуңду тосуп жүрөт, ал эми мен... (*ойлонуп калат. Чырык минип, Жеңишбек кирет.*)

Жеңишбек. Токоч бергилечи, кардым ачты. Атамдар көптө келишет.

Зуура. Эмне үчүн көптө келишет? Колдун жээгинде калыштыбы?

Жеңишбек. Энем экөө ыраак калып калышты. Мен жеткирбей чуркап кеттим.

Зуура. Күтпөгөнүң эмнең? Ата-энеңди ушинтип *талаага таштап*, өзүң кетс бересинби?

тутуп жүрдүк – здесь считали

думугуп баратам – задыхаюсь

талаага таштап – оставить где-то

Жеңишбек. Кибирешип эле баспай жүрө беришет экен.

Майраш. Сүйлөчү, пристанда эмнелер бар экен?

Жеңишбек. Атам болуп *брыстанга* (*пристань*) бардык. Эл көп экен. Анан бир маалда момундай чон бир *барокот* (*паракот*) келди. Анан эл барокотко чуркап барса. Барокоттон аскерлер түшүп атат, түшүп атат...

Майраш. Дагы?

Жеңишбек. Дагыбы? Дагы кучакташып өбүшүп атышты. Ыйлашты... и, анан каткырып күлүштү. Анан аттарына минип алышып, арабаларына түшүп алышып. Үйлөрүнө кетишти.

Майраш. А атаң экөөң эмне кылдыңар?

Жеңишбек. Атам экөөбүз дөңдө турганбыз. Элдин баары тарап, барокот кайта кеткенде атам бир ордунда тура берди. Анан мен: «Болотбек атам келет, ээ, чон ата» – деп жеңинен тартсам, атам мойнумдан жыттагылады (*токтой калат, жер карап акырын*). Анан атам ыйлады...

Майраш. Ыйладыбы?

Жеңишбек (*башын ийкен*). И-и. Күндө эле пристанда эл жок калганда атам ыйлайт. Кетели десем деле унчукпай тура берет.

(*Сырттан Уулжан, Акылбек киришет. Андан кийин чай иччек болуп даярдана башташканда, Бурулдун үнү угулат.*)

Бурул. Жакшы турасыңарбы, Майраш? Атам менен энең үйдөбү?

Майраш. Үйдө, үйдө. Кириңиз.

Бурул. Амансыңарбы?

Акылбек. О, кудагы, кел төрго. Аман-эсен турасыңарбы?

Уулжан. Бала-бакыраң аманбы?..

Бурул. Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет деген эмеспи, кудаларым. Болотбек силердин уулуңар болсо, биздин да уулуңуз болуп калды эле. Кызыбыз Болотбектей *теңин тапканга жетине албай*

теңин тапкан – нашла себе пару

(радуясь) сүйүнгөнбүз. Бирок *кудаанын буйругу* экен, урушка *кеткен тейинче* ал кайра *тууруна* келип *конбой* калды. *Жаман аттысын уктук* ...

Акылбек. Кой, кудагый, муну коёлу. Башка кептен сүйлөшүп отуралы. Ээ, Майраш, чайын даяр болсо алып келчи.

Бурул. Кыз жакшы болсо *барган жерин жарытат*, жаман болсо кайын журтун арытат. Кудайга шүгүр, кызыбыз да жаман чыкпады, *оюнардагыдай* (как и хотели) келин болуп берди. Силер да ага *тил тийгизип* (*обидеть словом*), жаман сөз айтпадыңар. Ушу бүгүнкү күнгө чейин ата-баладай болуп ынтымактуу жүрдүңөр...

Акылбек. Айланайын кудагый, жаманга татпай ачык айтчы, деген эмне деген бар?.. *Пауза.*

Бурул. Болотбек жаңы эле уруш чыккан жылы окко учту эле. Андан бери беш жылдан ашуун убакыт өттү. Ошондон ушу күнгө чейин кыз аны жакшы эле күттү. Эми келининердин жаманчылыгы болгон болсо, ак батаңарды берип, кечирип койгула, куда-ларым.

Уулжан. Сен ушуну айтмак белең, *катыгун кудагый?*

Акылбек. Менин уулум да Зуура, келиним да Зуура! Менин Болотбегим да Зуура, Зуурам да Зуура! *Карманар-карманганым* да Зуура! Аны колдон чыгарбайм!

Бурул. Ээси келсе, бээсин бер деген. Антпениз, куда!

Акылбек. Болотбегим тирүү, ал келет! Уктунбу, кудагый, Болотбегим келет! Береги жаман күчүктүн колунан жетелеп, барокоттун жолун тосуп, көлдүн кылаасына күнүгө барарымды укпай-көрбөй жүрөсүңбү? Мени аякка үмүт айдап барат. Ал эми үмүттүүгө кудай берерин унутпа, кудагый!

Бурул. Атаганат, андай аттуу күн болсо, менин деле *тобом көккө жеткени* турат го, бирок...

Акылбек. Бирок эмес! Уулум келет!

кудаанын буйругу – по божьей воле
кеткен тейинче – как ушёл
тууруна конбой – не вернулся
жаман аттысын уктук – услышали плохую весть

барган жери – семья, где стала
своей
жарытат – облагодетельствует

катыгун кудагый – что ты, святая

карманар-карманганым – единственная моя надежда

тобом көккө жеткени – рдоваться

Бурул. Күйөөсүз калган кызды колго алуу төркүндүн милдети экен. Антпессек, элдин бетин карай албай калдык. Кызыбызды бергиле.

Акылбек. Бу кандай таш боор жан элен?! Э. Зуураш кагылайын, бери чыкчы... (*Зуура ички үйдүн эшигинен көрүнөт*). Бу жеңеңе бирдеме деп, жөнөтчү ары!

Зуура. (*Акылбектин бутуна жыгылат*). Ата!.. Мен *шордууну* кечир, ата! *Ыраазылыгыңды бер!* Байкемди эл алдында сындыра албадым. Кечир, ата!..

шордуу – горемычная
ыраазылыгыңды бер – благослови

Акылбек. Ушинтмек экенсиң да? Кантейин!..

Төртүнчү көшөгө

Акылбектин террасалуу жаңы үйүнүн бир бөлмөсү. Дубалдын боорунда комуз, комуздун үстүндө аскер кийим кийген келбеттүү жаш жигиттин портрети иленип турат. Ирекеде жөлөнүү велосипед. Күн чайыттай ачык, мээрим нурун себелейт. Үйдө да, террасада да эч ким жок. Ээн. Акылбек шылкыя басып кирет. Велосипедге урунуп алды да, аны бир топко тиктеп турду. Бир маалда көз карашы портретке кадалды. Аны көздөй акырын жакындады, андан көз айырбады (не отрывал глаз).

Акылбек. Болотбек... Кулунум... Мени эле карайсың, түк көз айырбай карайсың... Эмне... Мени сагындыңбы?.. Мен да сени сагындым, аябай сагындым... Куса болдум (*скачаю*), кулунум... Болотбек, качан келип комузунду колуна аласың? Ушинтип эле иленип тура береби? Келсеңчи, келип ырдап берсеңчи... Ырынды сагындым, күүндү сагындым. *Кыял-жоругунду* (*поведение*) сагындым. Чыгарчы үнүңдү угайын... *Пауза.* Унчукпайт, үн катпайт...

Өтө эле алыстан чыккансып, кандайдыр комуз күүсү арандан зорго угула баштайт. Акырындык менен бери жылып келаткансыйт, улам катуулай берет. Анан ага уландын обону кошулат. Күү да, обон да көңүлдүү жана салмактуу. Акыры ыр Акылбектин кулагынын дал жанына жетип токтогонсуп, даана жана ачык угулат.

Болотбектин үнү.

Кабак чытып муңгүрөй.

кабак чыгын муңгүрөй – хмура брови
быть в тяжёлом положении

Капалыкка берилбе.

Кайраттуу бол ар дайым.

Сар-санаага жеңилбе.

сар-санаага жеңилбе – не поддавайся
заботам и печальм

Азамат болсоң, эр болсоң,

Кыйналдым кыйын лебей жүр.

Жетим менен жесирге,
Каралашкын, *салбай сүр*.
Эл мойнуна жүк түшсө,
Жүгүн алып жеңилдет.
Найза сунуп жоо келсе,
Көз ирмембей, жеңип өт.

Бул ырды ушундай болуп жүргүн деп мен кичине бала кезде өзүң үйрөтпөдүң беле. Кадимки *кайратын* кана, ата?! Же андан *тангансыңбы*?

Акылбек.

Эл мойнуна жүк түшсө,
Жүгүн алып жеңилдет.
Найза сунуп жоо келсе,
Көз ирмембей жеңип өт.

Болотбектин үнү. (*Кайраттуу*). Урушка кеткен жеке эле мен белем, ата? Мага окшогондордун далайы кетпеди беле. Кана, ошолордун канчасы кайра кайрылып келди? *Сен өңдөнүп (как ты)* уулунун жүзүн корбөй калган аталар аз эмес го...

Акылбек. Бирок... бирок ичим ачышып жатпайбы. Уруштун азап-тозогун тартып, колу-бутунду *өккө жулдуруп ийсең деле* мейли эле. Жеңишбегинди жетим калтырбай, өзүн тирүү *маңдайыма* келип берсең, арман жок эмес беле. Андан бөлөктүн мага кереги жок эле го, кулунум.

Болотбектин үнү. Жеке Жеңишбек эмес, далай эле балдар атасыз жетим калышпадыбы? Ата, Жеңишбек кетип калды деп көп эле *муңкана бербей*, ошо балаңды *өз бооруңа тарт*. Ошент, ата.

Акылбек. Кантип?.. Кантип?.. (*Портрет акырындык менен жанданып, Болотбектин тирүү элеси көрүнөт*).

Болотбектин үнү. *Санаа тартпа*, ата. Мен сенин кайратыңа ишенем. Сөзсүз мен айткандай кыласың... Аны билем, ата, билем... (*Болотбектин элеси кайрадан портрет болуп калат*).

Акылбек. Болотбек, Болотбек!.. Баары бир сен келесин! Ыраспы, келесиң! Келүүгө

сүр салба – не важничай

көз ирмембей – не моргнув глазом

кайратыңдан тангансыңбы –
отказался от своей решимости

өккө жулдуруп ийсең деле –
если даже пулей оторвало
маңдайыма кел – приходи ко мне

муңкана бербей – не горюй
өз бооруңа тарт – притяни к себе, полюби

санаа тартпа – не мучайся

тийишсин! Сенин олгөнүнө ишенген эмесмин, азыр да ишенбейм. Түк ишенбейм! Күтөм сени! Сен келгенче өлбөй тирүү жүрө берем, чыдайм ошого, чыдайм!..

Тааныш сөздөр:

сар-санаага жеңилбе – не поддавайся заботам и печалям;
санаа тартпа – не думай, не переживай; *санаа* – мысль, дума, намерение (6-класс 139-бетте; Кусейин Эсенкожоевдин «Үчүнчү шар» ангемесинен: Ангыча калың карангылыктын арасынан кулагыма бир дабыш угулду. Бул дабыш санааны эчен түргө бөлдү.)

Талпырмалар.

1. Б. Жакиев «Атанын тагдыры» драмасында кайсы мезгил жөпүндө баяндайт?
2. Драманын негизги каармандары кимдер?
3. Акылбек согуштан келбей калган уулун кантип күтүп жүрөт экен?
4. Келини Зуура эмне үчүн кайнатасынын үйүнөн кетип калды?
5. Зуура карыган кайын ата, кайып эмесин таштап кеткени туурабы? Кандай деп ойлойсуңар?
6. Эмне үчүн автор Болотбекти атасы менен сүйлөштүрдү? Ал атасына эмне деп кайрылды?

Акылбек карыяга жана Зуурага мүнөздөмө бергиле.

Акылбек: Ап, балам, ай-ээ... Жүр тиги сарайдагы отунду *араалашып* кой.

Жеңишбек: Ошонун баарынбы?!

Акылбек: Эми эле бүтөбүз.

Жеңишбек: Ооба сага! *Кечке дейре (до вечера)* бүтпөйбүз го аны.

Акылбек: Бүтөбүз. Арааны албарстай кылып *күрчүтүп койгом (поточил)*.

Жеңишбек: Ата!.. Эртең *таарыйлычы*, ата. И-ни... жанагылар *тээп ийншкен окшойт (наверное нули)*, мону жерим ооруп турат... Ошентсең, атаке. Эртең *таарыйлы* деп койсоң. Атаке, ошентсең... Ошентип койсоң эми...

Акылбек: О, атакөйү десе. Болуптур эми. Ойногун келип турса керек? Барагой. Бар...

Жеңишбек: Ура-а!.. (*Жеңишбек көчөнү коздой чуркайт. Бирок Шаршекени коро коюп тамды имериле качат. Шаршеке кирет.*)

Шаршеке: Салоом алсыкум, аксакал.

Акылбек: Алекима салам. И, жол болсун, молдокс?

араала, таары – пилить

Шаршеке: (*Тамашалап*) Сизди айыпка жыгайын деп келдим, аксакал.

Акылбек: Айыпка? Мойнума коё алсаң жыгылайын, эгер коё албасаңчы?..

Шаршеке: Азыр, каникул учурунда, окуучулардын бардыгы колхозго жардамдашып, Корумдуда чөп чөмөлөп жатышат (*окуучулар в стог сено*)...

Акылбек: Жеңишбек эмне барбайт деген турасың го?

Шаршеке: Ооба.

Акылбек: Аны өзүм эле жибергеним жок.

Шаршеке: (*Бизмексен болуп*) Коконузчу, аксакал?

Акылбек: Ырас. Жаш неме кабыргасын кайыштырып (*зачем его мучать*), күнчүлүк алыстан иштесе... Жайдын узун саратан ысыгында ач болот, ток болот... ичегисине кан уюп калса... Кыйналабы дедим балам.

Шаршеке: А-а, Жеңишбегимдин оюнан чыга албадым деңизчи. Небереңиз сиздин болушарыңызды билип алып, кылбаганды кылып жүрөт. Элдин алма-өрүгүн үзүп, бак-шагын сындырат экен. Муну өзүңүз деле билерсиз. Же мейли дейсизби?

Акылбек: Жо-жок. Бул алмалар өзүбүздүн эле алмадан түшүп калганын терип койдум эле.

Шаршеке: Жеңишбекти ушунтип ыксыз жерден коргой берип (*защищаете его*), аны сабагынан да начарлатып ийдиниз. Мына, быйыл классынан көчөр-көчпөсү да арсар, бир сабагынан күзгү сыноого (*осенние экзамены*) (*пересдача*) калды...

Акылбек: Эмне дейт?!

Шаршеке: Жеке сабагы эмес, кара мүртөз, өзүмчүл да болуп баратат. Минте берсеңиз... Билбейм, эмне дешти?! (*Оор пауза*).

Акылбек: Чыны, балам... айткандарыңдын жөндүү кеп экенин... чыны, билип деле турам... Элдин балдарындай боло албаганына өкүпөм. Бирок... Жеңишбегимдин ою менен болбосо чарам жок... Менин таянган тоом, ырыс-кешингим ошо бала. Же анда эне-ата бол-

кара мүртөз – жестокий

өкүм – раскисиваться, сожалеть о случившемся

таянган тоом – моя опора, поддержка

босо, өзүң билесиң чоң энесин да ээсине тапшырганбыз (*похоронили*)...

Кыйналбай-кысталбай өссө, дээринде болсо (*если у него есть сознание*), кийин онолуп алар дейт экенсин.

Ал бир ишти иштеп атса, бери жакта туруп, менин кабыргам кайышат: «ай, ушу оорчулук кылып атып жүрбөсүн» деп аяйм. Жеңишбегим үйдө жок болсо, «алда кандай кырсыкка учурап, тентек эме машине-шашиненин алдына кирип кетпегей эле... бирөө чоңсунуп ыйлатып койдубу» деп, саяяам чыдабайт. Анын үстүнө, аны кыл, муну кыл, айт-уйт дээрден чочулап турам...

Шаршеке: Эмне үчүн? Бөлөк бирөөнүн баласы болбогон соң катуураак эле кармап, кезеги келсе какыс-кукус кылып койсоңуз да ашыктык кылмак эмес (*не помешало бы*).

Акылбек: Бу баламдын Күнгөйдө күйөөдө энеси бар... (*Токтоп калат*).

Шаршеке: Айта бериниз...

Акылбек: Кокус, жинине тийип алсам (*если я его разозлю*), кетип калса... Анын үстүнө, энеси менен кат алышып, беришип жүрөбү, өзү аны мага айтпайт... Эне балакетин эстен чыкпайт окшойбойбу. Сагынып жүргөнсүйт (*скачает наверное*). «Барып келсемби?» деп баягыда эки сапар кынырылганынан (*намекнул*)... Эмне дейм?

Унчукпай тим болгом (*прямалчал*).

Шаршеке: Анда сагынчысы таркаганча өзүңүз эле алпарып келбейсизби.

Акылбек: Ага даабайм (*не осмеливаюсь*). Энеси алып калабы деп коркوم (*боюсь, что мать оставит его*).

(*Акылбек терең ойдо калат. Шаршеке кетет.*)

Тааныш сөздөр:

айыпка жыгайын – провинить, обвинить; подвергнуть штрафу (5-класс 13-бетте; «Акылдуу кыз» жомогунан: «Каным, сөзүңүзгө кулдук, табышмагыңызды таба албай калган үчүн кыздарда айып жок», **айып** – вина, провинность.)

6-класс 62-бетте; **Барпы Алыкулөвдүн «Өзү каар, тили заар кыз» ырынан:**

Нан ордуна аш кылат,
Ичкениңди таш кылат.

Айыбын айтсаң, алкынып,
Сенден мурда кол сунат.

кырсыкка учурап – попал в беду
чочулап турам – побаиваюсь

катуураак кармап – держите в
сжовых рукавицах

кат алышып, беришүү –
переписываться

сагынчысы таркаганча – пока
не развестся, не раз гонит тоску

7-класс 53-бетте; Аалы Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аңгемесинен: Кун доолаганды кайта айыпка жыгын, үч тогуз, бир кыз гартуу алышкан, – деп жалган айтып жибердим. айыпка жыгуу – оштрафовать.)

санаам чыдабайт – переживаю; санаа – работа; мысль, дума, намерение (6-класс 139-бетте; Кусейин Эсенкожоевдин «Үчүнчү шар» аңгемесинен: Аңгыча калың карангылыктын арасынан кулагыма бир дабыш угулду. Бул дабыш санааны эчен түргө бөлду.

7-класс 84-бетте; Б. Жакиевдин «Атанын тагдыры» драмасынын төргүнчү көшөгөсү:

Кабак чытып мүнгүрөй,
Капалыкка берилбе.
Кайраттуу бол ар дайым,
Сар-санаага жеңилбе.

Ошол эле жерде 85-бетте; Санаа тартпа, ата.)

күнгөй – юг, южная сторона (6-класс 44-бетте; «Бекбекей» ырынан:

Арпа менен буудайдай,
Баш алышкан бекбекей.
Күнгөй менен тескейдей,
Бет алышкан бекбекей.

7-класс 50-бетте; Аалы Токомбаев жөнүндө тексттен: 1919-жылы Ысык-Көлдүн күнгөйүндө аталаш туугандарыныкында туруп, ошол жерде бир аз окуйт.)

Таншырмалар.

1. Чыгарманын башкы каармандарын атагыла.
2. Эмне үчүн Акылбек ата баласын *үмүтү үзүлбөй* күтө берет?
3. Драма эмне жөнүндө баяндайт?
4. Эмне үчүн Жеңишбек кара мүртөз, өзүмчүл болуп чоңойду деп ойлойсун?
5. Жеңишбектин мүнөзүндөгү жаман сапаттардын көп болушуна ким күнөөлүү деп ойлойсун?

Драма боюнча өз оюнарды баяндап бергиле.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Драма (гр. – аракет) – сахнага коюуга ылайыкталып жазылган чыгарма, өзүнчө бир адабият теги. Драмалык чыгармаларда окуя каармандардын речинде гана өнүгөт, мында прозадагыдай автордук баяндоо, сүрөттөөлөр болбойт, жанрдын негизин *конфликт* түзөт. Драма – *комедия*, *трагедия*, *драма* болуп үч жанрга ажырайт.

Акылбек чоң ата менен Жеңишбекти мүнөздөгүлө. Төмөндө берилген таблицаны толтургула. (Акылбек чоң атанын небереси Жеңишбекке берген тарбиясындагы.)

Туура жактары	Туура эмес жактары

Кеңеш Жусупов (1937)

Жазуучу Кеңеш Жусупов Нарын областындагы Тянь-Шань районунун Он-Арча айылында туулган. 1954-жылы Оттук орто мектебин аяктап, алгач өз айылында эсепчи (*счетовод*, *счётчик*), андан кийин китепканачы болуп эмгектенет. 1961-жылы КМУнун филология факультетин бүтүргөн.

1961-жылы Тянь-Шань облустук гезитинде адабий кызматкер, 1966-жылы «Кыргызстан» басмаканасынын редактору, 1968-жылы «Кыргызфильм» киностудиясын да сценардык бөлүмдүн редактору болуп эмгектенет. 1973-жылы «Ала-Тоо» журналында адабий кызматкер, 1978-жылы Кыргызстан Жазуучулар союзунун Нарын облусу боюнча адабий консультанты, 1987-жылдан баштап «Ала-Тоо» журналынын башкы редактору.

Чыгармачылык жолун (*творческая биография*) 1958-жылы «Түш» деген аңгеме жазуу менен баштаган. Алгачкы китеби «Жашоо кумары» деп аталат. Жазуучунун айрым чыгармалары орус, казак, украин, араб (*Ливанда*) тилдеринде басылып чыккан.

Кеңеш Жусупов кыргыздын улуу акыны Алыкул Осмоновдун өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө «Бир сабындагы өмүр» («*Жизнь в стихотворных строках*») документалдык баяны үчүн 1975-жылы республикалык Ленин комсомолу атындагы сыйлыкка (*премия*) ээ болгон.

Ашым Жакыпбеков менен бирдикте «Манас» эпосун кара сөз түрүндө жазган. Ошондой эле Кеңеш Жусупов балдар үчүн да «Манас» эпосун кара сөз менен жазып, аны 1995-жылы эпостун мин жылдыгына карата басмадан чыгарган. Жазуучу 1991 – 2002-жылдардын ичинде «Кыргыздар» аттуу беш томдук түзгөн.

Кеңеш Жусупов – Кыргыз Республикасынын искусствосуна эмгек сиңирген ишмер (1991-жылы), Кыргыз Эл жазуучусу (1999-жылы). Жазуучуга 2004-жылы Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлык ыйгарылган. Прозанын бардык түрлөрүндө эмгектенген жазуучунун «Кыргыздардын байыркы маданияты» аттуу публицистикалык илимий-популярдуу ой толгоосу да жарык көргөн. «Каралдым, тоолор», «Микеланджело мекенинде», «Жүрөгүм менин тоолордо», «Күлгүн курак», «Кан жолдогу ойлор», «Тоолуктар баяны», «Тулпар» деген чыгармалары жана «Жан шерик» китеби жарык көргөн.

«Ыр сабындагы өмүр»

«Ыр сабындагы өмүр» 1973-жылы «Ала-Тоо» журналынын № 12 санында жарык көргөн (опубликован). А. Осмоновдун акындык да, адамдык да касиеттерин (свойство, черта), чыгармачылык татаал жолун ар тараптан көрсөткөн чыгарма. Мааниси жагынан (по смыслу) ал эсеге жакын.

Эссенин идеялык-композициялык мазмунун: «Алгачкы махабат баяны», «Асыл жар жана перзент», «Көл кылаасы», «Акындын тамы», «Үч устат», «Акын казынасы» деген алты бөлүм түзөт. Чыгарманын негизги мазмуну «Алгачкы махабат баяны» деген бөлүмдөн башталып, мында акындын педагогикалык техникумда окуган жылдары, дүйнө адабияты менен таанышуу, акындык биринчи кадам, эң башкысы Алыкулдун алгачкы махабаты баяндалат.

Мындан кийинки «Асыл жар жана перзент», «Көл кылаасы», «Акындын тамы» бөлүмдөрүндө А. Осмоновдун өмүр жолуна (биография) байланышкан окуялар айтылса, кийинки эки бөлүмүндө («Үч устат», «Акын казынасы») акындын жан дүйнөсү, адамдык сапаттары сүрөттөлөт. Ошентип, так факты-материалдардын негизинде жазылып, бирин-экинчиси улап, бирин-бири толуктап турат.

Жаңы сөздөр:

мазмуну – содержание

көл кылаасы – берег озера

жал дүйнөсү – душа

жар – супруга, жена

Тааныш сөздөр:

устат – мастер (6-класс 51-бетте; Токтогул Сатылганов жөнүндө текеткен: Акын ошондой эле Калык, Алымкул, Коргол, Барпы ж. б. жаш акындарга устат болуп, акындыктын сырын үйрөткөн.)

казына – сокровищница (6-класс 29-бетте; «Эр Төштүк» эпосунан: Жети там толгон казынаны ачып, жеткен элдин баарына зарып кылып чачып, жыргал-куунал жатып калышты дейт.)

«Асыл жар жана перзент»

А. Осмоновдун көп жылдан берки жазбай жүргөн ырынын толү – «Бөбөккө». Ырды адегенде «Бешик ыры» деп атамакчы (хотел назвать) болуп, кийин «Бөбөккө» деп ондогон (исправил).

«Бөбөккө» деген ыр Алыкулдун өмүрүндөгү жана чыгармачылыгындагы өткөн бир чагылган сыяктуу. Ушул ырдан тартып десек болот, Алыкулдун акындык жалу шыдыр кетип, жашыл чөбү бүрдөп, жан дүйнөсүнүн дарбазасы ачылат, булактын көзүн бууган ташты алып салгандай ыр ор-гуштап агат.

чагылган – молния

жолу шыдыр кетип – здесь

начинается творчество

жашыл чөбү бүрдөп – расцветает

Алыкулдун өмүрүн кайрадан жандыра-лы: ымыркайынан каран калгыр жетимчилик баштан өттү. Ал бой тартканда жалгызчы-лык иттей тажаткан (надоело). Акыры Алы-кул өмүрлүк асыл жар күтүп, башына баш кошулду, эми гана наристенин күлкүсүн көрүп, «балбан турмуш түбү калып болсо да, керек жерин жара таап кирерде» жарык-чылыкка он беш күн гана келип-кеткен кызы Жыпары 1942-жылдын 9-февралында бир жылт этип, өчкөн чырактай жалп этти. Алыкулдун башынан далай азган, жүдөгөн оор күндөр өтсө да, «эч мынчалык ууланба-ган» жүрөгү ансыз да ынтымагы ыдыраган асыл жар менен Алыкулдун коңүлү бир-бирине кайт болуп, бара-бара ажырашып кетишти (развелись)... Ушундайда Чыгыш элдеринин бир акылман акынынын накыл сөзү эске түшөт: «Бакыт деген эч качан өзү басып келбейт, а кайгы чиркиниң күттүрбөй эле бейкапар чуркап эле кирип келет».

Кызы чарчагандан бир жыл өткөндөн кийин өмүрүндөгү оор касиретин, адам эмеспи, Алыкул дептерине минтип жазып жи-берген экен: «Мен адамзатты жаман көрөм, себеби, ал бөбөктү өлүм үчүн тууйт. Адам-ды өлүм үчүн жаратап (создает)». Акындын өксүгөнүн туура түшүнөлү. Акын адамзат-ты жск көрүп айткан жери жок, кайра адам-заттын өмүрү, асылдыгы үчүн (за ценность) асан-кайгы тартып жатпайбы!

1942-жылдан бери, эки жылдан ашуун мезгил өттү. Алыкулдун ыйы, ууланган жүрөгү, кайгысы баштагыдан басаңдайын деп, оор жарааты айыгайын деди: акын кайрат кылып, эсине кирип, тагдырына көнө баштады. Бая-гы бээ-жаа кайгы эми эскерүүгө айланып баратты. Алыкул өткөн күйүтүн (огорчение, горе, печаль) кагазга очүрбөй, көзү өткөнчө ала жүргүсү келет. Аны үчүн жакшы ыр жазыш керек.

Каңырыгы түтөп муңканган, жүрөгү ууланган акындын ырын окуганда кыргыз

каран калгыр – выражение о бедном положении

өчкөн чырактай жалп этти – погасла как свеча

азган – голодный и холодный, искудавший

жүдөгөн – замученный, похудевший, осунувший

коңүлү кайт болуп – остыли чувства, разлюбили друг-друга

кайгы чиркиниң – презренная печаль, тоска

бейкапар – беспечный, беспечно

касирет – печаль, скорбь

өксүгөнү – потеря, нехватка состояние человека, утратившего своего близкого

каңырыгы түтөп муңканган – очень расстроен, опечален, тоскует

жүрөгү ууланган – сердце отравлено

элинин байыртан бери айтылып келаткан күйүттүү кошокторун (*песнь по умершему*) уккансып кетесин.

«Алтын да бар, асыл да бар элдерде
Не бир түркүн сонундар бар дүйнөдө.
Ошончолук кымбаггардын ичинен
Атасы үчүн бөбөккө тең жок эле...»

Бір соңунда Алыкул эртеңкиге тобокел кылып, белди бууп, майышпай, кайра кайрат кылып чыйралат да, артына жакшылык тилеп, бала жоготуу, өзөктү өрттөгөн кайгыны, бейпай күндү башкаларга ыраа көрбөйт. Эмне үчүн адам кайгысын башкаларга ыр менен айтышы керек? Алыкул жүрөгүн кайгы мыкчыса да, акын дүниде сулуулук, поэзия жөнүндө дайыма ойлогон. Ал өз күйүтүн оор үшкүрүк кылып, мун менен айткан жок. Акын акыры бир түндө уктабай чымырканып, күйүтүн ыр менен айтты. Акын улуу милдетин (*великий долг, обязанность*) унутпады. Ичиндеги өрт сыртка жарык болуп чыкты. Алыкул оор жүгүнөн жеңилденди, кайгысынан кутулду (*избавился, спасся*).

Ал бирөөлөр мага боор оорусун дебеген, же элге көрүнөйүн, же даңк алайын деп далалат кылбаган. Чыдап тура албай, өзүнүн сезимин, дүйнө, тиричиликтен көрүп-туйганын кагазга түшүрдү.

Тааныш сөздөр:

асан-кайгы тартып – горюет, переживает

асан-кайгы (5-класс 26-бетте; «Акындар поэзиясынан») Булар легендарлык – Асан кайгы, Жайсаң ырчы, Токтогул сыяктуу жана башка акындардын башталган Женижок, Токтогул Сатылганов, Барпы Алыкулов, Калык Акиев өңдүү төкмө акындардын поэзиясы.

1) Асан кайгы Асан-горемыка (персонаж казахских и киргизских сказок, искатель правды);

2) печаль бесприсветная, горе безысходное, горе горькое; Кыргызча-орусча сөздүктөн. түткөн К. К. Юдахин «Советская энциклопедия» басмасы. Москва – 1965. 318-бет.

накыл сөз – мудрое слово (7-класс 1-бетте; Элдик оозеки чыгармаларда санжыргалуу сөз берметтери, учкул сөздөр, накыл кептер көп кездешет.

накыл кептер – поучительное предание; мудрые поучения)

бээ-жаа кайгы – трудное горе (6-класс 52-бетте; Токтогулдун «Балалык» ырынан:

Бешке жашы чыкканда,
Кайгы, капа ойлонбой,
Жайнап турат балалык.

7-класс 34-бетте; Тоголок Молдо жөнүндө тексттен: Улуу Ата Мекендик согуш

эртенкиге тобокел кылып – рискован и решившись на будущее
белди бууп – собравшись,

майышпай – не согнувшись,

чыйралат – делается сильным,

бейпай күндү ыраа көрбөйт – не желает никому пережить
не желает никому пережить
таким горькое дни
кайгы жүрөгүн мыкчыса – если даже горе затронуло его
сердце
дүниде – в помыслах и желаниях

чымырканып – напрягаясь,
набравшись силы и энергии

далалат кылбаган – не стремился
к жалости, к славе

көрүп-туйганы – чувство
догадливости, интуиция

мегилиндеги чыгармаларында бул согуш бүт эмге кайгы алып келгендигин айтып, элди ынтымакка, душманга катуу сокку урууга чакырып, душман акыры жеңилет деген ишенимди билдирет.

7-класс 47-бетте; А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат» поэмасынан:

Боору таш кандай жараткап,

Туш кылды мени каяктан?

Он төрткө толбой курагым,

Кайгыны башка курадым.)

эскерүү – воспоминание (7-класс 29-бетте; Калык Акиевдин «Жокчулук» ыры жөнүндө: Калыктын «Жокчулук» деген ыры анын балалык жана өспүрүм кези жөнүндө эскерүү катарында жазылган.)

мун менен – с печалью, с тоской (7-класс 45-бетте; А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат» поэмасынан:

Карааныңды элестетип,

Ойго батам, сагынам!

Бүт муңумду күрмөп жутуп,

Куса болуп зарыгам.

мунду күрмөп жутуу – глотать

печаль, тоску.)

Таншырмалар.

1. «Ыр сабындагы өмүр» биринчи жолу качан жарык көргөн?

2. Ал канча бөлүмдөн турат? Бөлүмдөрүн атагыла.

3. Маваниси жагынан бул кандай чыгарма?

4. А. Осмоновдун «Бөбөккө» деген ыры кимге арналган?

5. Эмне үчүн К. Жусупов, А. Осмоновдун бул ырын күйүттүү кошокко салыптырат?

«Ыр сабындагы өмүр» эссесинин мазмунун айтып бер. «Бөбөккө» деген ырлан кийин акындын ички дүйнөсүндө, чыгармачылыгында кандай бурулуш болду?

Кеңеш Жусуповдун улуу акын Алыкул Осмонов жөнүндө өз ой-пикирин жөнөкөй баяндоолор (рассказы) аркылуу, архивдеги материалдар менен далилдүү, ынандыраарлык (убедительно) кылып билдирет. А. Осмоновдун өмүрүн, чыгармачылыгын сүрөттөөдө (описание, зарисовка) эркин түрдө ой жүгүртүлөт.

Бул үзүндү А. Осмоновдун көл жээгиндеги турмушу жөнүндө баяндайт. Акын өлкөсүнөн оорулуу болгондуктан, врачтын шаардан сыртта көлдүн жээгинде жаша деген кеңеши менен көлгө барган. Анда эл-жер менен таанышып, ырларды жазган, котормо көтөргөн, эс алып ден соолугуна көңүл бурган. Бирок, акын бул оорусунан айыга алган эмес. Ал узак оорудан 1950-жылы 35 жашында каза болгон.

Көл кылаасы

көл кылаасы – побережье озера

Алыкул Осмонов куштарча (словно птицы) көл жээги менен конуш тандап жүрүп, 1944-жылдын жайында Түп районундагы Ичке-Сууга келген... Тоо этегинде Ичке-Суу кыштагы бар. Ал кезде Ата Журт башынан оор майдан кыжалаты (переживание) бүтө элек. Кырк төртүнчү жылдын жайында Алыкул Осмонов Чоң-Жайлоо, Арпа-Тектир сыяктуу, «атыр жел,

күмүш булак салкын жайлоолоруна», Каркырага чейин ат менен жүрүн, **берешен** (*гостеприимный*) колхозчулардын кымызын ичип, этин жеп, **үлпөт-сыйын** (*почёт, уважение, угощение*) көргөн. Айылдардан Шотанын дастанын **жатка билген кишилер** менен жолукту, Тинатин деген кыздарды **эркелетти** (*ласкал*). Акын жөнүндө ошондо жылкы ферма болгон Ишенбай Абакиров, башкарма болгон Жумадил Черикбаевдер азыр эскерет. Түп тараптан Алыкул «Каркыра», «Сырт жайлоо», «Түп суусу», «Букен» ж. б. ырларды таап кайткан. Бул эс алууда Алыкул **оңоло түштү** (*поправился, набрал силу*), көңүлү көтөрүлдү. Эл-жердин берекесине ыраазы болуп, өзүнө **дем-кубат** (*энергия*) алды.

Ичке-Суудан кеткенден кийин Алыкул Осмонов көлдүн жээгине **байыр** алууну чечти. Ал өзгөчө көлдөгү Кой-Сары деген эс алуучу жерди жактырган.

Алыкул Осмонов Кой-Сарыга биринчи саам күз айлары келди. Кой-Сарыдагы «Чар уя» деген курорттун ээнсиреген узун тамында жалгыз жашады. Алыкул «Чар уянын» ээн талаасында кечке жуук, эртең менен басып жүрөт. Ал кээде кара жерден кочуш топурак алып, аны жыттап, жер үстүнө **салаасынан чууртуп** келет. **Айдарым талаага** түшүп, **чөп баштарынын ыргагын**, ар бир курт-кумурсканын кыймылын карайт. Торгойлоруна кулак түрүп, асмандагы ак булутту узатат, чөптөрдү да жыттайт. Акынды **мыжыккан** «Мен киммин?» деген **ой...** Ар адам **суроонун жандырмагын** Алыкулча **акылмандык менен чече алабы?!**

Мен киммин? Бир жай адам Алыкулмун.
Эгерде жаза албасам алсыз кулмун.
Томсоруп кол куушуруп өтүп кетсем,
Заманга анда менин кайсы кунум?!

Тааныш сөздөр:

майдан – поле битвы, фронт (6-класс 129-бетте; Мукай Элебаевдин «Улуу марш» ырынан:

Улуу марш, улуу сынга,
Сал барын, эч аялба!

Эр жигит эми келди,
Сыналчу зор майданга!)

жатка билген киши – человек, знающий наизусть его поэмы

байыр алуу – обосновался

салаасынан чууртуп – пропуская между пальцами
айдарым талаа – открытое поле,
где дует легкий ветерок
чөп баштарынын ыргагы – как
шелестит трава
мыжыккан ой – мучающая мысль
суроонун жандырмагы – отгадка,
ответ на вопрос
акылмандык менен чече алуу –
решить с мудростью

кун – здесь: цена, стоимость

эскерет – вспоминает (7-класс 29-бетте; Калык Акмевдин «Жокчулук» ыры жөнүндө: Калыктын «Жокчулук» деген ыры анын балалык жана өспүрүм кези жөнүндө эскерүү катарында жазылган.)

кул – раб (7-класс 54-бетте; Аалы Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аңгемесинен: – Үч айдын ичинде экөөнүн бирин берип албасаң, мен өзүм билип кул болсо да күйөөгө чыгам.)

Тапшырмалар.

1. Алыкул Осмонов бул эсседе кандай акын болуп сүрөттөлөт?
2. Берилген үзүндүдө кайсы мезгил жөнүндө окудуңар? Бул мезгил кандай убак эле?
3. Кайсы согуш болуп жаткан? Осмонов ушул эс алууда кайсы ырларын жазыптыр?
4. Эс алуудан Алыкул Осмонов кандай кайтыптыр?
5. Акын өзүн **мыжыккан ойдуң, суроонун жандырмагын чечүү** үчүн кандай чыгармаларды жараткан?

Кошумча окуу үчүн сунушталган Алыкул Осмоновдун «Неге кечигет?» деген лирикалык ырын окуп чыккыла, ой жүгүрткүлө.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Эссе (*фр.* – тажрыйба, иштелип бүтпөгөн чыгарма) – адабий жанр, очерктин өзгөчө бир түрү, анда турмуш көрүнүштөрүнөн жаралган жазуучунун ой жүгүртүүлөрү, кыялы берилет.

Аман Саспаев (1929)

Кыргыз элинин белгилүү жазуучуларынын бири Аман Саспаев Түп райо-нунун Кең-Суу айылында 1929-жылы 15-октябрда туулган. Атасы Саспа 1930-жылы каза болгондон кийин апасы майда балдары менен төркүндөрүндө (*у родственников*) жашайт. 1933-жылы колхоздоштуруу убагында апасын «байдын тукуму» деп коллективдешкен чарбага кошпой коёт. Себеби, апасынын чоң таятасы миң жылкылуу Сарыбай деген бай болгон экен.

Аман Саспаевдин үй-бүлөсү Кытайга жөө качып жөнөгөндө (*когда бежали пешком*) болочок жазуучу 4-5 жаштарда экен. Алар Кытайдын Кулжа деген шаарына бир ай дегенде жөө жетишет. Апасы Имаш деген кишиге күйөөгө чыгат. Ата-энеси ал жердеги бай уйгурларга малай болуп иштешет. Тогуз-Торо деген уезддин Моюн-Күзөр деген жерине көчүп барышат (*переезжает*). Ошол жерде мектепте окуп, арабча кат

тааныт. Эптеп жашоо үчүн алар Жаңы-Шаар деген шаарга көчүп барышат. А. Саспаев ал жерде 4-класска уйгур мектепке кирет. Ал жакшы окугандыктан, ата-энеси Кулжа шаарына «**Казак-кыргыз уюшмасынын**» мектебине беришет. Аман Саспаев эң жакшы окуган үчүн, өкмөттүк гимназияда жатакана (*общежитие*), тамагы бекер (*кормили бесплатно*) окутчу экен. 1944-жылы Кулжа шаарында дүрбөлөң (*переворот*) башталып, өкмөт алмашат (*меняется власть*). Аман Саспаев окуусун токтотуп, Жаңы-Шаарга ата-энеси турган шаарга келет, анда ал уйгурча, казакча гезиттерге атайын кабарчы (*специальный корреспондент*) болуп иштейт. Дүйнөлүк (*мировая*) адабияттын акын-жазуучуларынын чыгармаларын кызыгып окуйт. 1952-жылы кытай тилин үйрөнүп баштайт. Пекиндеги Борбордук Улуттар институтунуна тил факультетинде кытай студенттерине казак тилин окутат.

А. Саспаевдин чыгармачылык жолу 1945–1946-жылдарда башталат. 1946-жылы А.П.Чеховдун «Хамелеон», И.А.Крыловдун «Бай менен малай» деген чыгармаларын казак тилинен уйгур тилине которот. 1956-жылы А. Саспаев уйгур тилинде Казакстан менен Орто Азия элдеринин жыргалдуу турмушун (*счастливую жизнь*) сүрөттөгөн чоң очерк жазат. Анын эки бөлүгү Кыргызстанга арналат. Бирок, ал өз Мекенине – Кыргызстанга келүүнү дайым **самап жүрөт** (*мечтает*). Акыры көп кыйынчылык менен 1962-жылы өз Мекенине кайтып келет. Кыргызстанга келер менен Кең-Суу айылында бир аз убакыт талаачылык жумушта тракторист болуп иштейт да, чыгармачылык ишин улантат. 1967-жылы Ысык-Көл өрөөнү боюнча Кыргызстан Жазуучулар Союзунун консультанты болуп иштейт. Кийин Москвадагы Горький атындагы СССР жазуучулар Союзунун институтунда окуйт. 1963-жылдан тартып А.Саспаевдин чыгармалары Кыргызстандын газета, журналдарына **үзгүлтүксүз** (*непрерывно*) чыгып турду. Анын биринчи китеби «Гүлкайыр» деген ат менен 1966-жылы жарык көргөн.

Жазуучунун айрым аңгемелери орус, француз, кытай, латыш, татар, башкыр, казак, уйгур, каракалпак тилдерине которулган. Ал өзүнүн чыгармаларын уйгур, казак тилдеринде эркин жазат.

Аман Саспаев узак жылдар бою талыкпай кытай тилин нзилдеп отуруп, «Кытайча-кыргызча сөздүк» түзгөн, ал сөздүгү 55000 сөздү камтыйт, 2003-жылы жарыкка чыккан.

Аман Саспаев – Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер. Караколдогу Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл Мамлекеттик университетинин профессору.

А. Саспаев – көптөгөн роман, повесттер жана аңгемелер жыйнактарынын автору. Жазуучунун «Майда толкундар», «Хадизат», «Мурат», «Ыйык сезим» аңгемелер жыйнактары, «Тоо чабалкейи» романы (1989-жылы), «Чыгышка назар» илимий макалалар жыйнагы (2002-жылы) бар. Аман Саспаев өзүнүн чыгармаларында Кытайда жашаган кыргыз эмигранттарынын жашоосун жана социалдык абалын **чагылдырган** (*отражал*).

«Татым туз» аңгемеси

Өз аңгемеси жөнүндө Аман Саспаев **өз өмүр баянында** (*в своей автобиографии*): «Балдар, силер окуй турган «Татым туздун» «үрөнү» мен Кытайда жүргөнүмдө эле себилген. Мекенинен айрылып алыста жүргөн адамдардын тагдыры мен үчүн барып турган трагедия болучу», – деп айткан.

А. Саспаев «Татым туз» аңгемесинде бир жагынан **эл-жеринен ажыраган адамдын трагедиясын** (*трагедию человека лишившегося Родины*), экинчи жагынан ошол эч кимге белгисиз **каранайым** кыргыз карыясынын Мекен, эл жөнүндө кандай бийик жана таза сезимдерди алдейлеп, кандай улуу сагыныч, сөз жеткис кусалык менен **жашап өткөнүн** (*прожил*) баяндайт. Алыскы Кытай жергесиндеги уйгурлар жашаган бир маалага отуздун орто белиндеги Келгинбай деген **жалгыз үйлүү** кыргыз келип, бир нече жыл жашап калды. **Үрккөн ат тууган жерге** (*в родные края*) кетебиз деп **камынганда** ал катуу өөрүп, орто жолдо жаткан.

Мекенге кетер алдында Келгинбайдын атасы **сакатынан ылдый жашын куматтуу**, келини Оймокчонго: «Жарык дүйнөдө жалгыз балам эле, ал сага **аманат!** Маа топурак өз эл, өз жерден буюрсун... Неберемди **энеңдин этегине салып бер**, балам, жыттап жүрөйүн» – деди.

Каршылык кылмак беле, Оймокчон элге көргөзбөй көз жашын көлдөтүп, баласын кайненесине карматты. «Мобу **түйүнчөктү** катып кой. **Кокус ары бурулуп кетсе** (*если он умрёт*), сууга эзип оозуна тамыз. **Айыгып мал болсо** (*если он выживет*), колуна бер», – деди кайната жөнөп жагып. Суусу түгөнбөптүр, Келгинбай келтелеп айыкты. Бирок чек ара жабылып, элине кетүүгө кеч болуп калган, арга канча, ал ошол жерде жашоосун улантты. Арадан отуз жылча убакыт өтүп абышка болгондо, анын башына **кайрадан оор кайгы түштү** (*судьба ему послала ещё одно испытание*). Кытайды гоминьдандыктар бийлеп турган мезгилде бүт элди келте каптап, бул алаамат Келгинбайдын кемпири Оймокчонду да **алып тынды** (*забрала*), кырк жыл бирге жашаган жан шерик жары менен **түбөлүккө коштошту** (*попрощался навеки*).

Өмүр өзүнүн канчалык **кайгы-касиретин** берип койсо да, үмүт менен убакыт алдында алар ар качан **дармансыз**. Ошондой үмүт менен жашаган Келгинбай тириликке киришти: үй ичин жыйнады, чачылган бирдемелерин **иреттеди** (*привёл в порядок*). Анан жаман **талшагына** жайланып отуруп, чөнтөгүндөгү түйүнчөктөн **бармактай** (*маленький*) туз алып чыкты. Бул бая-гы атасы Мекенге кетип бара жатканда келини Оймокчонго аманат калтырган түйүнчөк, анда катылган бармактай туз бар. Карыя тузду жалап, **шербет даачыданган** шилекейин **кумарлануу менен** (*с наслаждением*) жутуп жатты. Нечен кыйынчылыкта ал тузду жалап, Келгинбай **кам көңүлүн көтөрүп** (*поднимал своё настроение*), **өзүн-өзү жооткуткон** (*сам себя успокаивал*). Анткени «өз жеринин бир татым тузу Келгинбай чалдын **өмүрлүк колдоочусу**

(*пажизненный покровитель*), үмүт менен ишеним берүүчүсү, сагыныч менен кускалыгын таркатуучусу (*рассеивал тоску по Родине*) болуп калган эле.

Ангеменин экинчи бөлүмүндө Оймокчон эки уул, бир кыз төрөп, алардын экөө чарчап, Эшбол аттуу баласы касирегитүү чалга эрмек болуп (*стал утехой*) аман калганы, анын окууну бүтүп мугалим болуп иштегени, анан гоминьданчылар аны кармап кетип, ошол бойдон лайыны чыкпай кеткени (*пропал без вести*) жөнүндө сөз болот.

Ангеме өтө кайгылуу, армандуу (*печально*) аяктайт. Баласы Эшбол окко учуп өлөт, муну уккан абышка алжый баштады (*начал выживать из ума*). Анын адам болбосун байкаган уйгур кошунасы үйүнө киргизип алды. Акылдан адашкан абышка: «Кечээ Эшеним келип, бүтүн муунум кирип калыптыр. Элге кетег окшойбуз. Менин чоң арманым эле Эшенимди эл-журтуна кошуу...» – деп жөөлүйт (*бредит*)...

Акылдан адашкан абышка өзүнүн монологунда Мекенинин татым тузун медер тутуп (*возлагает надежду*), андан кайрат алып (*получает вдохновение*), сагынычы да ушул туздан жалап таркатканын, ал үчүн татым туз эң кымбат нерсе экендигин айтып, эл-жерден ажырап, куса болуудан өткөн азап жок экендигин айтат (*говорит о том, что нет большего мучения, чем потери родных мест и тоска по ней*). Жокчулуктун кордугун, бирөөнүн зордугун көргөндө да, өлүп калуудан коркпогон, бирок өз ата конушун көрбөй өлүп каламбы деп корккон (*боялся умереть, не увидев родные места*), көргөн кордугуна ызаланбаган, эл-жерден адашып калганына ызаланган адамдын өлүм алдындагы керээзи, арманы. Мекендин татым тузунун сыры да абышканын дал ушул монологунда ачылат.

Жаңы сөздөр:

татым туз – щепотка соли
каравайым – простой
алдейлеп – лелея
урккон эл – переполошившийся народ
камынгайда – готовились
сакатынан мээдй жашын кумалтуп – проливая слёзы
аманат – что-либо (оставленное на хранение)
энедин этегине салып бер – заверши в подол своей матери (здесь: свекрови)
каршылык кылмак беле – не сопротивлялась
көз жашын көлдөтүп – проливая слёзы
түйүнчөк – узелок
келте – тиф
кайгы-касиретини – печаль, скорбь
дьярмансыз – бессильный
талимак – выделанная шкура зверя, животного, служащая для подстилки
тербет баамданган – имеющий привкус сладкого напитка
касиреттүү – скорбный

Тааныш сөздөр:

жалгыз үйлүү (жалгыз түгүм) – единственная семья (5-класс 101-бетте; Мукай Элебаевдин «Зарлык» ангемесинен: Ойлогондой эле жанкы тумшуктун түшө калган жеринде жалгыз үй бар экен.)

«Татым туз»

Суу айрыгына жакып, саздакка чыккан кыяк чөптү ыктап жалгыз түтүн кыргыз жашады... Ал жерде ушул күнгө чейин төрт түтүн уйгурдун эски тамы сакталып турат. Элдин айтымына караганда, илгерки бир жылдары көп кыргыздар ушул жакка оор келип, кайткан имиш. Ошолордон Келгинбай аттуу бир түтүн кыргыз ушул жерди мскендеп калыптыр. Ал кезде Келгинбай отуз-дун орто белине келип калган жигит экен да, оор келте (тиф) оорусуна кириптер болуптур (заболел). Сапарга шайы келбегендиктен (т. к. не мог выдержать дальней дороги) анын зайыбы (жена) Оймокчон элден бөлүнүп, күйөөсүн айыктырып алууга бел байлайт (намеревается). Ошентип, алар чет жерди мекендөөгө аргасыз болушат (были вынуждены). Келгинбайдын туугандары ыгым-чыгым (расходы), кепин-акыретин (саван) даярдап берип:

Оо, Оймокчон! Эр деп этегинен кармап калдың. Кор болбосун. Ата-бабалардын арбагы колдоп эрди элине кош! – деп чуркурап бата беришет. Келгинбайдын тагдыры Оймокчонго тапшырылгандан кийин кайнатасы сакатынан жашын кумалтуп туруп, көптүн алдында мындай деди:

Жар дүйнөдө жалгыз балам эле, ал сага аманат! Маа топурак өз эл, өз жерден буюрсун.

Карып калган кезимде кудай элден ажыратпасын (айрыбасын; не лишит). Неберемди энедин этегине салып бер. балам, жыттап жүрөйүн... – Оймокчон эмчектеги баласын (срудной ребёнок) кайненесине карматып, көз жашын элден жашырып сыкты.

Мобу түйүнчөктү катып кой, – деп тапшырды кайнатасы акыркы жолу, – кокус ары бурулуп кетсе, сууга эзип оозуна тамыз. Айыгып мал балсо, колуна бер.

Сүрдүккөн кыргыздар (волочившие еле

суу айрыгы – рукав реки
сызгак – болото, болотистое место;
кыяк чон – трава с режущими листьями

оор келип – переселал
кайткан имиш – вернулся

сакатынан жашын кумалтуп –
пуская слезу по щеке

жар дүйнөдө (жарык дүйнөдө) –
на белом свете
топурак буюрсун – быть похоро-
ненным на родной земле

энедин этегине салып бер – за-
верши подол матери (отдай матери)

тамыз – каппи
айыгып мал балсо – если выживет

эрли кеберсин – потрескавшиеся
губы

ноги кыргызы) жөө-жалаң мекенине сапар чегишти (отправились). Өнү көгүлтүр тартып (посинел), эрди кеберсин онтогон Келгинбай жан күйөөрү жалгыз Оймөкчондун колунда калды. Оймөкчон **жанын сабап**, күйөөсүн тегеренди... Койгулт **көзүнөн жашы мөлтүрөп**, күйөөсүнүн башын кучактап, далай түндөр уктабады. **Алектүү күндөр** өтө берди... Чачы **жылма** (всё до одного, начисто) түшүп, **жаак эти шылына баштаганда** Келгинбай эсин жыйды. Күнүнө бир **чайдоос** (чайник) кайнаган суу нчип, **тамыры тышына тепкен ичке манжаларын** кармап коюп төшөктө узак жатты. Оорудан айыкканда, элине кетүүгө кеч болуп калган эле. Келгинбай мыйзамга баш ийди да, ошол жерде узак жылдар жашап калды. Ортодо отуз жыл убакыт өтүп, Келгинбай **абышка атанган кезде** кайрадан башына **арылыс оор кайгы** түштү. Гөминьдандык **желдеттер** (солдаты) бийлеп турган оор жылдары калын журтка келте оорусу тарады. Өлүм-житим көп болду. Далай **үйдөн түбөлүккө түтүн чыкпай** калды. Уезддик шаардын тегерегиндеги дөбөлөр калын **мүрзөгө** (могила) айланды. **Өлүм күчөгөн сайын** (по мере того, как увеличилось количество смертей) замбилге салган өлүктү эки киши көтөрүп чыгып, туш келди жер казып көмө башташты. **Кепиндик ак табылбай**, жууркандын шейшебин пайдаланышты, элде шейшеп аттуу жоголгон соң, кээ бирөөлөр өлүктү камыштан токулган **бойрого** (циновка из камыша) же **жаш бедеге** (молодой клевер) ороп көмө турган болушту... Дал ушул оор **аламат** Келгинбай чалдын кемпири Оймөкчонду да **жалмап** (хватая) жолго түштү. **Шордуу** (горемычный) чал кемпирин шейшебине ороп көмдү. **Көр казып жан баккан киши** менен чалдын кошунасы жана өзү болуп Оймөкчондун сөөгүн үч эле киши **жерледи**.

Кемпирин көөмн, **топурагын чочойтушуп** болгондон кийин чал мүрзө башында **күнгүрөнүп** (изданае глухие звуки) узакка

жанын сабап – что есть мочи.
бука: нахлестывая свою душу
көзүнөн жашы мөлтүрөп –
слегка дрожа, поблескивая слезы
на глазах
алектүү күндөр – хлопотливые
дни
жаак эти шылына баштаганда –
исхудал: буква: на челюстах скулы
отошли

тамыры тышына тепкен ичке манжалар – тонкие пальцы с
выпуклыми сосудами

абышка атанган кезде – когда
стал старцем
арылыс оор кайгы –
неприходимая тяжёлая печаль
үйдөн түтүн чыкпайт – дома
остались без жизненными

кепиндик ак табылбай – не
найди ткань для савана
(на покойника)

аламат – страшное народное
бедствие

көр казып жан баккан киши –
могильщик
жерледи – похоронили

топурагын чочойтушуп – собрав
небольшую горку земли

отурду. Кырк жылга **жуук** (**жакын**) жашаган жары менен коштошуу оңойбу? Жан шеригинин бүткүл жоруктары чалдын көз алдынан биринен сала бири өтүп жатты. Чындыгында ал жалгыз кемпири менен гана эмес, **турмуштун жылуу койну** менен да коштошуп жаткан эле. Кайрааттуу чал мүрзө башынан турган соң **этек-жеңин кагып**, **чолок жашын** (**набежавшая слеза**) алаканы менен аарчыды да, үйүн көздөй басты.

– Оо, **кудурет** (**всемошущий**), **тарт аманчынды!** (**прикрати бедствия**). Эми **көр кыла көрбө!** (**не унижай больше**). – Чал көзүнүн жашын сакалынан ылдый куюлтуп, ээн үйдө узак ыйлады. **Ботосу** (**верблюжонок**) өлгөн **каймал** (**верблюдица**) гана ушундай **боздомок** (**плакать, кричать, реветь**). Келгинбай чал **өзөгүн өрттөгөн дартты көз жашы менен жууп** кетиргенсиди. Аздан бою сергип, эс токтотуп, өзүн-өзү жубатты. Өзүнө-өзү көңүл айтып, кайрат берди. Ар кандай бактысыз кишилер да өз тагдыры тууралуу ойлонбой койбойт эмеспи. Келгинбай чал да болумсуз оокатына көз кырын салды. Үй ичин жыйнаган соң жаман **талпагына** (**подстилка**) жайланып отурду да, чөнтөгүнөн кичинекей түйүнчөк алып чыгып, **чебердеп** (**аккуратно**) чече баштады. Анда бармактай туз бар эле. Келгинбай тузду алаканына салып, бир нече ирет тилин тийгизип, өтө бир **шербет даам таткандай** туздуу шилекейин **кумарлана** (**наслаждаясь**) жутту. Эчен кыйын-кыстоо көргөн учурларда ушул тузду жалап медегер таап, кам көңүлүн жооткото алган эле. Өз жеринин татым тузу Келгинбай чалдын өмүрлүк колдоочусу, үмүт менен ишеним берүүчүсү, сагынуу менен кусалыгын таркатуучусу болуп калган...

Кийинки окуянын мазмуну мындай баяндалат:

Ата коңушуна кайтпай калган Келгинбай бир кыз, эки уулдуу болду. Экөө чарчап, Эшбол деген баласы эр жетип, уезддик

турмуштун жылуу койну менен –
с теплом жизни

этек-жеңин кагып – встряхивая
свой подол

өзөгүн өрттөгөн дарт – горе,
убивающее его
көз жашы менен жууп – смывая
своими слезами

мектепте окуп, мугалимдик кесип алды. Үч жыл окутуучу болуп иштегенден кийин го-миньданчылар аны камап таштады. Бирок ал туткундан качып чыгып, революциячыз армиянын катарына өтөт, аерден майордук наам алып, комиссарлыкка чейин көтөрүлдү.

Айлар өтүп жатты. Калып букара (*бед-ияк*) колдоруна курал алып, майданды көздөй агылды. Боштондук үчүн эр азамат майданда канын төктү.

Гоминьданчылар бекем орногон Жын-хы деген жерде эсепсиз кан төгүлдү. Улут-тук армия калктын боштондугу үчүн бир ка-дам чегинбестен (*не отступая*) илгериледи. Акыры Үрүмчүнүн чон дарбазасы ачылып, Жынхы тазаланды. Мына ушул чоң кыр-гында Эшбол да курман болду...

...Чал баласы жөнүндөгү шум кабарды (*плохую весть*) укканда эстен танып, кулап түштү. Кошунасы суу бүркүп (*брызгать*) эси-не келтиргенде адам көргүс (*неузнаваемый*) түргө кирип, алдастап ордунан тура калды.

– Жалгызым, кулунум! – Чыңырып жи-берип, кайра кулады чал. Жанында тургандар көз жашын булап (*показывая*), шору арыл-баган пенденин касиретине (*печаль, скорбь*) орток балду. Узак жылдар кайгы-капалан кажыган (*оставший от горя*) абышка бир күн ичинде эле алжып чыга келди. Чачы агарып, жаак эти соолуп, мурдакыдан бетер төшөктө томолонуп калды. Багар-көрөрүнөн айрылып, кайгы баскан кары кишинин көргөн күнү курусун! (*не дай бог*).

...Эртеси уйгур кошунасы мусапыр (*бес-приютный, чужестранец*) чалды өз үйүнө киргизип алды. Көрөрү бүтүп, көмөрү калган абышканын тиричилигине боору оорубаган киши калган жок. Келгинбай бирде соо, бир-де алжып сүйлөдү. Бирок татым туз түйүлгөн түйүнчөгүн колунан түшүргөн жок...

– Кечээ Эшеним келип, бүгүн муунум кирип (*прибавились силы*) калыптыр. Элге кетет окшойбуз. «Ата, жүр эми элге кете-ли, кайгы менен капалан кутулалы. Тузуңду

кни төгүлдү – лилась кровь

кыргын – резня, бойня

шору арылбаган пенде –
горемычный человек
орток балду – стали свидетелями

алжып – выжить из ума (страдать / слабоумием)
жаак эти соолуп – осунувшись

көрөрү бүтүп, көмөрү калган –
доживающий свои дни

эми бөлүп жеп коблу»,–деп Эшеним жаныма келип айтпадыбы, садага кетейиним,– деп сүйлөдү чал.

– Менин чоң арнамым эле Эшенимди эл-журтуна кошуу...

Мына бул Ысык-Көлдүн – мен туулган жердин тузу. Оо, кагылайын уйгур тууган-дар, Эшеним экөөбүздү узатып койгула. Биз-ди өз жерибиздин тузу тартып баратат. Эчен жолу ач калганымда ушуну жалап тоюңгам (*насыщался*), эчен жолку оор күндөрдө жа-ныма алып жүрүп көңүлүмө тетеп (*утеха, ус-лада, радость*), боюма кайрат тапкам. Ушул туз жанымда жүргөндө эли-журтумдун, бир туугандарымдын жанында жүргөндөй бо-лом. Мен жеримди сагынып куса болгонумда ушул туздан жалап алып сагынычымды тар-катам.

Маа дүйнөдө мындан кымбат нерсе болгон эмес.

Элден-жерден ажырап, ага куса болуу-дан артык азап (*мука*) жок экен! Кирпик как-пады, даам татпады. Арадан үч күн өтпөй эле чалда куру гана сөөк (*одни кости*) калды. Бир күнү эртең менен Келгинбай төшөгүндө жансыз жатканы билинди. Узак жылдар кай-гы-касирет, сагынуу менен түбөлүк кош ай-тышты. Кармаган соопкердин айтымына ка-раганда, чалдын оозунда өз жеринин татым тузу бар экен.

кирпик какпады – не спал
даам татпады – не ел

соопкер – тот, кто является
причиной доброго, душеспаси-
тельного дела

Таншырмалар.

1. «Татым тузду» ангеме-трагедия дешке болобу?
2. Ангеменин башкы каарманы ким? Келгинбай чал эл менен бирге эмне үчүн кайра Мекенине кетпей калыптыр?
3. Каза болгон чалдын оозунда өз жеринин татым тузу бар экен. Ангеменин мындай аякташы боюнча оюңар кандай? Аман Саспас «Татым туз» деген ангемесинде кайсы мезгилдеги окуяны баяндайт?
4. Ангеме эмне үчүн «Татым туз» деп аталыптыр, кандай деп ойлойсуңар?
5. Келгинбайдын аялы Оймокчон кандай аял экен? Ал эмнеге эмчектеги бшласын кайнесинесине берип, өзү күйөөсү менен башка жерде, башка улде калып калды? Ал туура кылдыбы же жокпу, кандай деп ойлойсуңар?
6. Келгинбайдын бир татым тузду сактап жүргөнүнүн кандай мааниси бар? Эмне үчүн тузду даамы ага шербет даамдайт?
7. «Өз жеринин бир татым тузу Келгинбай чалдын өмүрлүк колдоочусу, үмүт менен ишеним берүүчүсү, сагыныч менен кусалыгын таркатуучу болуп калган эле...» деген сүйлөмдүн маанисин чечмелеп бергиле.

1. Аман Саспасадин өмүрү жөнүндө сүйлөп бергиле.
2. «Туулган жердин топурагы – алтын» деген макалдын маанисин чечмелеп бергиле.
3. Аман Саспасадин «Татым туз» аңгемесинен алынган үзүндүнү сүйлөп берүүгө даярданып келгиле.
4. «Мекендин татым тузу» деген темада ой толгоо жазып келгиле.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН СУНУШТАЛГАН ТЕМАЛАР

«Эр Табылды» эпосу

(Актан Тыныбековдун айтуусу боюнча)

Баатырдык эпос – согуштар, улуу жүрүштөр, баатырдык, эрдик жөнүндө айтылган эпос.

«Эр Табылды» эпосу – XVII кылымдын ортосундагы болгон согуш жөнүндөгү **баатырдык** эпос. Ысык-Көлдүн жээгиндеги кыргыздардын көпчүлүгү согушта жеңилгенден кийин Фергана өрөөнүнө, Памирге, Кашкарга жана башка жактарга көчүп кетип турушкан. Ошол кездеги тарыхый окуя элдик оозеки чыгармачылыкта эпос катары сакталып калган.

Кыргыз эли көп **кылымдар бою** (*в течение веков*) ар түрдүү душмандарга каршы согушкан. **Кол салган душмандар** (*нападавшие враги*) – калмак хандары болгон. Ал кезде калмакгарды жунгарлар деп аташчу. Өз жеринен **суурулган** (*вышедшие*) кыргыздар жунгарларга каршы баатырдык күрөш жүргүзүп турган.

«Эр Табылды» эпосунун башкы каарманы – Табылды баатыр.

Мурунку откөн заманда алты миң үйлүү катаган деген эли бар, Ат-Башы, Нарынды жердеген Эрманкан деген кан болуптур. Анын бир уул, бир кызы болуптур. Уулунун атын Табылды, кызынын атын Кардыгач коюшат. Табылды он үчкө чыкканда атасы Эрманкан өлөт. Он төрт жашка чыкканда Табылды атасынын казынасын ачып, жоо жарагын алат. Кырк жигитине жоо кийимин кийгизип, күлүк аттарды мингизип, эл кайтарып, жал чалып, атасы Эрманкандан мыкты чыгат. Табылды – ак ниет (справедливый), кең пейил (добрый, добродушный) баатыр, кыргыз элинин сыймыгы (гордость). Ал бала кезинен тартып элине кызмат кылган (служит). Анын кырк жигити бар.

Күндөрдүн биринде кал башындагы Чалкалмак деген баатыр он миң колу менен Табылдын айылына жакындап келет. Алып келген колун бир өрүшкө таштап, беш жүз баатыр менен келип, Табылдын айылынан бүт жылкысын айдып жолго түшөт. Кырк жигиттин аттарын, Табыл-

дынын Арчатору атын да кошо алып кетет. Айылдын үстү жагынан: «Малыңды чаап алып кеттим, Эр Табылды, сен баатыр болсоң, мени кууп келерсиң», – деп, кабар салып басып кетет. Табылды кырк жигитин ээрчитип жоо жөнөйт. Карындашы Кардыгач да өзүнчө Арчаторуну издеп жөнөйт. Арчатору айбандан эстүү жаныбар, ала келген жанында кырк эки буудан малы бар, эки жагын каранып, Кардыгач жаткан дөбөгө келип турган экен. Кардыгач Арчаторуга жайдак минип, кырк бууданды артынан ээрчитип, чу коюп жөнөйт, Табылдыга алып келип берет. Табылды Кардыгачты көк чалокко мингизип, элине кат жазып берип жөнөтөт, өзү жигиттери менен душмандын артынан кууп кетет. Алар согуш өнөрүн жакшы үйрөнүшкөн экен, ошондуктан калмак ханын кыргыз жеринен кууп жиберешет. Табылды баатыр эле эмес, акылдуу жетекчи. Ал адилеттүүлүк үчүн күрөшөт. Элге кызмат кылуу – Эр Табылдын ыйык милдети. Табылдын достору Элдияр, Эрмек да – эр жүрөк (храбрый) баатырлар. Табылды достору, жигиттери менен калмактарды жеңишет.

Түшүндүрмө сөздүк:

атасынын казынасын ачып, жоо жарагын алат – открывает казну, сокровищницу отца, берет оружие, доспехи
жоо кийимин кийгизип – оденет военную одежду
жал чалып – осматривая дорогу, разведывая
кал башындагы – живущий у озера
он миң кал – десяти тысячное войско
өрүш – горное пастбище близ вилы
буудан – скакун
жайдак минип – верхом без седла
чу коюп – понукая, припорывая
көк чалок – лошадь, не пригодная к походу

Таяныш сөздөр:

катаган – название племени (6-класс 36-бетте; «Кошой-Коргон» уламышынан: Илгери Манас баатырдын тушунда кадимки катаган уруусунун ханы Кошой балбан салдырган экен.)
айбандан эстүү – умнее всякого животного (6-класс 11-бетте; «Эр Төштүк» эпосунан: Жолдо келе жатканда адамдан эстүү жаныбар Чалкуйрукка тил бүтүп, Төштүккө желмогуз кыспирди кантип алдоонун жолун үйрөгөт.)

«Эр Табылды» эпосунан үзүндү Табылдын калмактын каардуу баатыры Чалкалмак менен согушу

Эки жакты каранып,
 Эрдин тиштеп жаланып,
 Ач жалборстой айкырып,
 Кабыландай бакырып,
 Калын жоону аралап,
 Качырып кирди Табылды.

ач жалборстой – как голодный тигр
кабыландай – как леопард (эпитет баатыры)
калын жоо – множество врагов

Эр Табылды чунагын,
 Элге салат кулагын.
 Эл ичинен көп карайт,
 Элдияр, Эрмек ынагын.
 Баштап келип караса,
 Кечүүнү байкап караса,
 Кечкен эл каптап жайнаса,
 Суудан түтүн бурулдайт,
 Өйүз-бүйүз чурулдайт.
 Мылтыктын үнү быдырап,
 Кулакка жакшы угулбайт.
 Суу үстүндө калдайып,
 Агып жүргөн жан көрдү.
 Сууруп кылыч чабышып,
 Салып жүргөн жан көрдү.
 Калың элдин ичинен,
 Кызыл ала кан көрдү.
 Арчатору күлүктү,
 Аябай катуу жүгүрттү.
 Мында калган баатырлар,
 Көргөн го деп бүлүктү.
 Атка камчы урду эми,
 Аяр кылбай жүрдү эми.
 Алмамбет, Манас баатырдып
 Арбагын айтып бакырып,
 Абдан катуу кирди эми.
 «Манас! Манас! Манас! – деп,
 Баатыр эл мага жанаш деп,
 Алмамбет баатыр келчи деп,
 Жалгызга жардам берчи деп,
 Алымды бүгүн көрчү деп.
 Чалкалмак канын мен төксөм,
 Калмактар алсын энчи деп,
 Чалкалмак кайда болду деп,
 Чалышар баатыр ошо деп.
 Карт бөрү кайда болду деп,
 Кармашар баатыр ошо» деп.
 Ач жалборстой айкырып,
 Кабыландай бакырып,
 Калың жоону аралап,
 Качырып кирди Табылды.
 Манастап ураан чакырып,
 Эрдин тиштеп качырып,

чунак – шалун, озорник (говорится в похвалу)

ынак – близкий друг

өйүз-бүйүз – обе стороны реки

кылыч – меч, сабля

аяр кылбай – не жалел

арбак – духи предков

мага жанаш – будь рядом со мной

энчи – доля, получить по заслугам

чалышар – тот, с кем нужно бороться

карт бөрү – старейший волк

кармашар – тот, с кем нужно сражаться

Беттегенин сулатып,
 Чалкалмак издеп кайсыктап,
 Карап жүрөт чууратып,
 Кечүү жакты караса,
 Келе жатаг тамаша.
 Сырбаран мылтык колунда,
 Алангир жаасы жонунда,
 Түрүлгөн найза чоң зүңгү!
 Түрүлгөн желек көрүндү.
 Оозунда канжа бурулдап,
 Уй түгүндөй көп калмак,
 Алды-артында чурулдап,
 Алгыр бүркүт көздөнүп,
 Айбаты катуу сөздөнүп,
 Алып жешчү немедей,
 Ашыгып ичи өрттөнүп,
 Кара боз менен сүздүрүп,
 Калмактын көзү тикчийип,
 Кармап калчу немедей,
 Табылдыны көргөндө,
 Карбаластан бүкчүйүп,
 Келе жатат Чалкалмак,
 Кармашсам деп үксүйүп.
 Эр Табылды сумсайып,
 Эрдин тиштеп кумсарып.
 Манастан ураан жат айтып,
 Алмамбет атын бат айтып,
 Алма баш менен бир атып,
 Кулатсам деп тартайтып!
 Алма баш асып жонуна,
 Сыр найза алып колуна,
 Суу ичинде сайсам деп,
 Сулатып жыгып салсам деп.
 Эки колго түкүрүп,
 Арчатору жаныбар,
 Эликтей ыргып жүгүрүп,
 Кечүүдөн чыга берерде,
 Найзаны болжоп кемерге,
 «Жүрөгүн башы ушу – деп,
 Кара өпкөнүн тушу – деп,
 Жардай болгон калмакты,
 Жагалмайдай качырып,

беттегени – противник, кто выступивший против

кайсыктап – сцаклет в поисках, озирается

сырбаран – пистонное ружье

алангир жав – губительный лук

уй түгүндөй – несметное число людей

карбаластан бүкчүйүп – суетясь и сопявшись

үксүйүп – будучи лохматым

сумсайып – посерьезнев, помрачнев

кумсарып – поблелев

алма баш – название богатырского ружья

сыр найза – коньё, пика

жардай болгон – как обрыв, как яр

жагалмайдай – ловкий, расторопный, словно птица чеглок или кобчик

¹ Зүңгү – найза.

Кош колдон найза бек сайды,
 Кокустатам деп сайды.
 Карбаластап Чалкалмак,
 Колундагы чоң зүнгү,
 Тосо берди, көрдүнбү?
 Кара боз сууга чумулуп,
 Жыгылчудай көрүнүп,
 Экөөнүн тышкы олпогу,
 Буласы бүрт деп бөлүнүп,
 Кылычын колго алышып,
Кыя тартып чабышып.
 Суу ичинде эки дөө,
Ай балтасын алышып,
 Аябай башка салышып,
 Жакадан кармап калышып,
 Жалтанбай башка салышып,
 Чалкалмак менен Табылды,
 Суу үстүндө таанышып,
 Темтеңдешип агышып.
Калканды баштан жулушуп,
Канжар менен урушуп.
 Дайранын ичин жол кылып,
 Далай жерге барышып,
 Эр Табылды беренин,
 Эңкейип колдон алды эми,
Көк бөрүчүл түгөнгүр,
 Эрге жанма салды эми,
Саадактай буурул сакалын,
 Орой кармап тартты эми.
 Менден алган энчин деп,
 Бир жагын жулуп кайтты эми
 Сөл жаккы эрди бултуюп,
Тыталанын кап чыгып,
 Чалкалмак калды сыйпалап,
 Сакалын берип кутулуп,
 Чалкалмак кайра бурулду,
 Карга барып урунду.
Урушту коюп эки жак,
 Буларды карап калыптыр.
 Элдияр досу элеңдеп,
 Экөөнө көзү салыптыр.
 «Табылдыга барсам деп,
 Экөөлөп жоону алсам деп.

олпогу – род боевой верхней одежды с толстым слоем шерсти, була – волокно

бүрт деп – ключьями

кыя тартып – наискось держа свой меч

ай балта – бердыш

калканды – щит

канжар – кинжал

көк бөрүчүл – участник и любитель козлодрания

түгөнгүр – неладный, чтобы ему неладно было, пронади пропадом;

жанма – покрывало

саадактай буурул сакал – с селой бородой, похожей на юлчан

бултуюп – распухнув

тыталанып – поцарапавшись

урушту коюп эки жак – стороны прекратили сражаться

Көптү көргөн көксө чал,
 Баланы кандай кылат деп,
 Суу ичинде балага,
 Сууруп кылыч чабат деп,
 Калдайып сууга акканда,
 Канын төгүп салат» деп...
 Токтоно албай **тыбырап**,
 Кырк жигитке шыбырап.
 Алаксыткын жоону деп,
 Жөнөгөн экен зымырап.
 Бир чакырым кетишкен,
 Сайышып сууну кечишкен.
 Эки дөөнү болжолдоп,
 Элдияр байкап караса,
 Эки жакка кетишкен.
 Табылдыны карасаң,
 Этектен суусу шорголоп,
 Арчатору жаныбар,
 Бүрүшпөй басып **жорголоп**,
 Суунун чети кан агып,
 Сулдуйган канча жан агып,
 Өйүз-бүйүз жээктен,
 Өзүнчө далай мал агып,
Кужуру канын Табылды,
 Кубанды көрүп таң калып.

тыбырап – трепыхалась, топая ногами

жорголоп – идти иноходью

сулдуйган – неподвижно, мертвые

кужуру канып-кыжыры канын – перестать злиться

Таншырмалар.

Табылдынын калмактын кавардуу баатыры Чалкалмак менен согушу жөнүндө сүйлөп бергиле. Табылды баатыр сүйлөсү эмне үчүн «Манастап» ураан чакырат, ай жүгүрткүлө.

Ач жалборстой айкырын,

Кабыландай бакырып,

Калын жоону аралап,

Качырып кирди Табылды.

деген сыяктуу саптар эпосто кайталанып айтылат. Эмне үчүн мындай кайталоолор колдонулат деп ойлойсунар.

Текстти айтып бергиле. Үзүндүнү көркөм окугула. Үзүндүнүн биринчи 20 сапын жаттагыла.

Алыкул Осмонов (1915 – 1950)

Бир күн да ырсыз (*без стихотворения*) жашай албаган, кайталангыс (*неповторимо*) талаптуу акын Алыкул Осмонов 1915-жылы Панфилов районундагы Каптал-Арык айылында туулган. Ал жаш кезинен ата-энесинен ажырап, кыйынчылыктар (*трудность*) менен чоңойгон. Ал Токмоктогу балдар үйүндө 1925-жылдан 1928-жылга чейин тарбияланган. Ушул жерде боло-чок акын ыр жазууга кызыгып баштайт. Ал 1929-жылы 14 жашында Фрунзедеги педагогикалык техникумга кирип, окуп

жүргөн кезинде ошол педтехникумдун адабий ийримине кагышат. Өзүнчө ыр жазып, газета, журналдарга жарыяланат. Техникумду 1933-жылы бүтүрөт. 1935–1950-жылдардын ичинде ал белгилүү акын катары таанылат, 10дон ашуун китептин ээси болот. «Мой дом» деген ырлар жыйнагы Москвадан орус тилинде басылып чыгат.

Алыкул Осмонов эн мыкты котормочу (*переводчик*) да болгон. Ал А. С. Пушкин, У. Шекспир, Низами, А. Навои, Ш. Руставели, Гёте, М. Ю. Лермонтов сыяктуу дүйнөлүк адабияттын акындарынын чыгармаларын кыргыз тилине которгон.

Ал учук оорусу (*туберкулёз*) менен ооруп, 35 жашында эле каза болгон. А. Осмонов деле башка акындар эмнени ырдаса, ошол нерселер жөнүндө ырдады, бирок башкача ырдады. Себеби, акын адамдардын жүрөгүндөгү айтылбаган сезимдерин (*невывказанные чувства*) туюп (*прочувствовал*), билип тургансып, жүрөгүбүздөгү ойду таап, козгоп (*затрагивая*) жазган. Ошондуктан анын ырлары да, өзү да жүрөгүбүздө жашай берет.

«Музыка»

Мен суу ичпейм, таңдай катып турганда,
Мен нан жебейм, алдан тайып курганда,
Музыкадай мага таттуу суусун жок,
Берчи мага, Берчи мага,

Жарым кашык музыка!

Мен ыйлабайм, капа тартып турганда,
Мен кубанбайм бак-доолөткө тунганда,
Дарым ушул, кайгы менен шаттыкка:
Берчи мага, Берчи мага,

Жарым ууртам музыка!

Эмнелер жок бул дүйнөдө – жарыкта,
Не бир сонун ... не бир кымбат асыл баа...
Мен кетээрде омончонун ичинен:
Сагынарым, Эң аярым,
Эң кымбатым – музыка!

Музыка

Я не пью, когда в горле пересохло,
Я не ем, когда, обессилев, высыхаю.
Нет напитка слаще музыки для меня
Дай мне, дай мне, чуть-чуть музыки.

Я не плачу, когда мне грустно,
Я не радуюсь, когда получаю в изобилии счастье.
Лекарство мое в радости и горе:
Дай мне, дай мне, полглоточка музыки!

Чего только нет на этом свете,
Прекрасное ... лучшие ценности ...
Среди всего этого я уходя:
то, о чем скучать буду,
то, что буду оберегать,
то, что мне дорого – это музыка!

Түшүндүрмө сөздүк:

ал – синоним слова «күч» – сила, мощь
таңдай катып – в горле пересохло
алдан тайып – обессиленный, изнурившийся, обессилев
курганда – (высохнуть), когда высохла внутренность
суусун – от слова «суусундук» – напиток
жарым кашык – пол ложки здесь: немного, чуть-чуть
капа тартып турганда – когда грустно мне
бак-доолөткө тунганда – когда получил в изобилии счастье и удачу
жарым ууртам – полглотка, немного, совсем мало
асыл баа – ценная (драгоценная) стоимость
омончонун ичинен – среди столько, среди того
сагынарым – то, о чем скучать буду
аярым – то, что буду жалеть и оберегать.
кымбатым – то, что мне дорого

Ташырмаалар.

1. Ырдын ар бир төртүнчү саптарындагы кайталоолор эмне маанини түшүндүрөт?
2. Акын үчүн эң кымбат нерсе эмне экен?
3. Ал капа болгон убакта эмне кылат экен? Ал эми бактылуу убакытта эмне кылат дейт?
4. Музыкага болгон сезиминин күчтүүлүгүн кайтп билдинер?
5. Адамдарга музыка деген эмне үчүн керек деп ойлойсуз?

6. Сүрөттөгү улуттук аспаптардын аталыштарын атагыла.
7. Бул музыкалык аспаптарды жогорку ырдагы музыканы сүрөттөгөн сөздөр менен сүрөттөп бергиле.

Үлгү: Камуз күүсүндөй мага таттуу суусун жок. Кайыда да, шаттыкта да мен камуздуң унун уккун келет. А силер кандай музыканы утасыңар? Эмне үчүн?

Сүрөттө кайсы мезгил тартылган? Жаратылыштын мындай көрүнүшү (вид) кайсы айда болот деп ойлойсуңар? Бул сүрөттөгү гүлдөгөн бак силерге жагабы? Эмне үчүн? Бул кайсы жемиш багы? Эгер силер акын болсоңор, бул сүрөттөгү мезгил жөнүндө кандай ыр саптарын жаратат элеңер?

«Неге кечигет»

(Үзүндү)

Эсимде... Бир жолу эмес, нечен ирет,
Бул айда тоо боорунан гүл терчү элек.
А быйыл... күн жылыбайт, жер тегиз кар,
Шумдук ай, неге мынча жаз кечигет?

Жок, жаным, чарчабаган, таарынбаган...
Жогорку үч себеп тең бирдей жалган.
Эмесе, кечигүүнүн чын себеби
Немецтин уулу огуниан жараланган.

Күн нурлуу, кайгы билбейт, күлүп чыгат.
Бир күндө биздин колдон жаз айыгат.
Андан соң жарасы үчүн кек алмай бар,
Күнөөкөр анда кандай айла табат.
(1942-жыл)

Түшүндүрмө сөздүк:

шумдук – дико, небылица, диковина
неге мынча – почему столько
чарчабаган, таарынбаган – весна не устала, не обиделась
жогорку себеп – вышеназванные причины
эмесе – так; если так; в таком случае
уулу огуниан жараланган – весна ранена ядовитой пулей врага
күн нурлуу – лучистое солнце
күлүп чыгат – восходит смеясь
жаз айыгат – весна вылечится
кек алмай бар – наступит время мстить
кандай айла табат – какое решение, хитрость найдет

эсимде – в памяти,
нечен ирет – несколько раз
тоо боору – склон
тегиз – ровно
кечигет – опаздывает
жаным – моя душа
тең – одинаково

видан сөм – после этого
күнөөкөр – виновный

Тапшырмалар.

1. Бул ыр эмне үчүн «Неге кечигет?» деп аталыптыр?
2. Качан жазылган экен? Карагылачы! Бул кандай убак эле? Кайсы согуш болуп жаткан?
3. Акын жазды неге мынча күтүп жатат? Кандай деп ойлойсуңар?
4. Ырды кандай темп менен окуса болот? Ким кандай окуйт эле? Шашып, кабатырланыпбы? Же жай, ойлонуп окуйбузбу?
5. Көп чекит коюлган саптарды кантип окудук? Эмне үчүн пауза коюп окуу керек?

«Ысык-Көл»

Ысык-Көл, сени сүйдүм, сени ырдадым,
Ырыма өзүн болдуң бел кылганым,
Күнүмдүн ичкен суудай берекеси,
Өзүңдүн бир көйкөлүп ыргалганым.

Ысык-Көл, сен ырыскым, сен жыргалым,
Ырыма өзүн болдуң дем кылганым.
Өзүнчө урматтуу бир сапт экен го,
Күрүлдөп көбүк чачып турган маалың.

Ысык-Көл өзүң бар да, мен да бармын,
Сен жирым, кереги эмне башка жардын...
Тадгырдын марттыгына мен ыраазы,
Бар тура кубанарым, мактанарым...

Эй, көлүм тунугундай тунуп турсан,
Бирок да тунук акыл уул туусаң...
Кубатсыз мендей начар акындарды
Шарпылдап толкуп туруп, жээкке урсаң.

Тааныш сөздөр:

жар – супруга, жена (7-класс
90-бетте; Мындан кийинки «Асыл жар
жана перзент», «Көл кылаасы», «Акындын
тамы» бөлүмдөрүндө А. Осмоновдун өмүр
жолуна байланышкан окуялар айтылса,
кийинки эки бөлүмүндө акындын жан
дүйнөсү, адамдык сапаттары сүрөттөлөт.)

Түшүндүрмө сөздүк:

бел кылганым – я держу тебя окрой
күнүмдүн берекеси – благодать моя
дней, жизни
*күрүлдөп көбүк чачып турган
маалың* – когда ты бурляшь, брызжая
пенной
тадгырдын марттыгына мен ыраазы
– я благодарен скорости судьбы

ыргалганым – покачивание

ырыскы – блаполучие
жыргал – наслаждение,
блаженство

тунук – прозрачный;
тун – стань чистым, прозрачным

шарпылдап – сильно плескался

түндүк асманга уул туураң – роди, вырасти сына с вострым умом
кубатсыз мендей начар акындарды – таяго слабого (здоровьем) поэта, как я
железо урсаң – вынеси, выброси на берег!

Таншырмалар.

1. Акын үчүн Ысык-Көл кандай көл экси?
2. Бул ыр силерге жактыбы? Эмне үчүн?
3. Силер Ысык-Көлдө болдуңар беле?
4. Силер жүргөн кезде Ысык-Көлдүн көрүнүшү Алыкул акын сүрөттөгөндөй күздө тынч, күздө толкун беле? Көлдү өз сөзүнөр менен сүрөттөн бергиле.

Ырды жаггап алгыла. Котормосу айтып бергиле. Акын жөнүндө кошумча макала, материал каран, таап келгиле.

Беганас Сартов (1945 – 1978)

Беганас Сартов 1945-жылы Москва районундагы Чичерин айылында туулган.

1962-жылы Жумгал районундагы Жаңы-Арык орто мектебин бүтүргөн. Мектепте окуп жүргөн жылдарында эле «Кыргызстан пионери» газетасына фантастикалык аңгемелери жарыяланат. Кыргыз Мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн. Анын «Ааламда адашкандар», «Маанай», «Эридиана» аттуу жыйнактары жарык көргөн.

«Он үчүнчү толкун»

Марлестин атасы атактуу конструктор, легендарлуу астронавт болучу. Аны күн системасынан аркы планеталардын элдери да билише турган. Бирок, анын уулу Марлес атасынын кесибин жактырбай зоолог болууну энсөөчү (мечтаз). Ошол себептенби (может по этой причине), кичине кезинде туулган күнүнө тартуу кылынган бир электрондук радио аппарат – барксыз (нестоящий) оюнчуктардын эсебине кирип көмүркөйдө жатчу...

Кызык...

Атасы ошол аппаратты берип жатып, уулунун мурдунан чымчып эркелетип, тамашалаган:

кесип – профессия

көмүркөй – небольшой сундучок

– Оо, энеси, көрдүңбү, уулуна атасы эмне белек берди?! Он үчүнчү толкунда иштөөчү радио аппарат. Кокус мен космостон кырсыкка учурап калсам (если попаду в беду), ушул толкунда сигнал берем. Анткени, бул толкун космостук антимангнит талаасындагы гамма нурларын түздөн-түз көсөп өтө алат. Ошондо уулум, сигнал шооласын кармап, космикалык кемеси (космический корабль) менен келип мени алып кетет, ушундайбы Марлес? Ал кезде мыкты космонавт болуп каласың ээ?

– Аный (нет), – деп баш чайкаган (покачал головой), анда Марлес. – Мен жылдыздарга учкандан көрө (чем летать к звёздам), тоого барып жолборс кармайм...

– Кой, антпе! – деген атасы күлүп, – сен астронавт болосуң...

Марлес атасынын мүдөөсүн жактырчу эмес.

Анткени алардын кошунасы Эриди анын чоң энесинин уулу мейкинге чалгындап кетип кайтпай калган (не вернулся). А энеси чачы агарып (поседела) токсондон ашканча уулум келет деп күтүп жүрөт...

Бул жагдай Марлеске жагымсыз таасир калтырып (оставил неприятный осадок), космосту көп сүйө берчү эмес (не любил)...

Турмушта окшоштук (совпадения) көп болот тура...

Марлес атасын дайыма ойлоочу...

Кантип эле анын атасы Ырчы уулча космостон кайтпай калсын?

Ал мектептен келатканда да, баратканда да Вега жылдызынын гиперболасына чыгып кетип, кайтпай калган «Колумб» звездолетунун экипажына кварцтан тургузулган эстеликтеги атасынын фамилиясын карап көпкө тура берүүчү. Атасынын элеси аны менен дайыма бирге жашап, ага атасы кандайдыр бир алыс жакта конокто жүргөндөй, же бир маанилүү иштерге илешип калып (был занят важными делами), колу бошоп келе албай жаткандай сезилчү.

көсөп өтүү – пробивать
шоола, нур – луч

мүдөө – желание, цель, интерес

мейкин, мейкиндик –
космическое пространство

Марлес атасынын тирүү экендигине сокуу сезими менен ишенүүчү. Мүмкүн алардын космнкалык кемеси аракеттенүүнүн максималдуу чегине жетип (*дошёл до грани*), галактиканын кыймылдуу орбитасынын огуна түшө албай мейкиндиктин бир чекитинде түртүлүп жүргөндүр...

—...Күндөрдүн биринде классташы Рамазан бирдеме көтөрүп ага жетип келди:

— Марлес, оюңду бир чекитке багыттап, кайра сурабай (*не переспрашивай*) кепти жакшылап ук. Мен бир жаңы аппарат конструкцияладым (*сконструировал*), аны сыноодон өткөрүшүм керек (*должен испытать*). Жардамчылыкка сен ылайыктуусун (*ты самая подходящая кандидатура в помощники*). Себеби, сенин Суусамыр тоолоруна аңчылыкка чыгууга көптөн бери куштарланып жүргөнүңдү (*мечтаешь*) билет эмесминби. Сен эртең таң заарынан жөнөйсүң да, мобу, — ал картадан бир чекитти көрсөттү, — координаттарга жайланышып алып, он үчүнчү толкунда мага сигнал бере баштайсын.

Пароль: «Мен — Гүлстан! Жооп бер, Чыгыш?» Эгерде, мен жооп бербей тажай баштасаң тиги автомат-роботтун кнопкасын басып кой да, өз ишинди иштей бер. Бирок, ар бир саатта келип-кетип байкап тур (*время от времени следи*). А азыр кош. Менин ишим чачтан көп, кечке чейин көп нерселерди камлашым керек (*должен подготовить*).

Ал кетип баратып кайра кайрылды:

— Баса, менин жетип токтоочу чегим бир топ алыс болгондуктан сенин түшкө чейин ан уулоого (*ахотиться*) сонун мүмкүнчүлүгүң бар. Демек, сигналды саат экиден кийин баштайсын...

Марлес жалгыз калган соң «Эмне үчүн он үчүнчү толкун?» — деп ойлоду. — Неге он бир, же он төрт эмес, он үч?! Анын эсине, кичинесиндеги атасы тартуулаган баягы аппарат түштү.

сокуу сезим — инстинкт

мейкиндик — космическое пространство

толкун — волна

ишим чачтан көп — очень много работы

Рамазан романтик эле.

Марлес өзүнөн-өзү ишене албай шектенди.

шектенди — начал сомневаться

«Тиги менен мунун ортосунда кандай жалпылык (*общее*) болушу мүмкүн?»

Ал антарып-тентерип жүрүп (*долго искал*) аппаратты таап алып көпкө карап олтурду.

Микшер, усилитель туташтырылган динамикти дат баса баштаптыр...

дат баса баштаптыр — начал ржаветь

Ал өткөн-кеткендерге боор толгоно ой улап олтуруп-олтуруп (*вспоминал своё прошлое*) оор улутунду да, жекшемби күнкү саякатка кам урду...

оор улутунду — тяжело вдохнул кам урду — начал готовиться

Марлес көңүлдүү жүрүштөн кийин тоонун панорамасына суктанып, илбээсин аңдарга көңүлү тоюп, Ала-Тоонун муздак сыдырымына рахаттанып, теребелин карап отурду.

теребел — окрестность

Тескейдин бадалчасынан чаарчык чыйылдап энесин чакырды.

Жогоруда жалама зоодо (на высокой гладкой скале) бүркүт шаңшып уясына түшүп келатат. Тээ төмөндө туристтер жүрүшөт...

Ал саат экиден өткөндө аппаратты Кереге-Ташка орнотуп, он үчүнчү толкунда сигнал бере баштады:

«Мен – Гүлстан! Жооп бер, Чыгыш!»

Наушниктен зынкылдаган жагымсыз үндөн бөдөк (крате неприятного пронзительного звука) эчтеме угулган жок.

Жарым... Бир саат... Бир жарым...

Акыры ал соксоюп куру отура берүүнүн (сидеть без дела) тажап, автомат-побоготу ишке киргизип (включил робот-автомат), тамактанмак болду. Рюкзактын түбүндө кечээ күнү чукулап отурган атасы гартуу кылган аппарат жүрүпгүр.

«Кызык, апендилегимди кара, муну эмнеге салып койдум экен?» – деп ойлоду Марлес.

«Мен – Гүлстан! Жооп бер, Чыгыш?»

Рамаздандан дале кабар жок (нет вестей).

Марлес ишсиздиктен эригип (заскучал), атасынын аппаратын токто туташтырып он үчүнчү толкунду кармап, эрмек кыла баштады. Ал юсместук зуулдаган баш-аламац (беспорядочный) үндөрдөн башы ооруп чыкканда гана аны таштап, көк майсанга (здесь: трава) чалкасынан түшүп, көктү тиктеп ойго батты... Эсине атасы түштү.

Ал дайыма атасын ойлоочу.

Оо, ал атасын кандай гана сагынды дейсин!

Марлес атасын көргүсү келчү (хотел увидеть)...

«Ата... чын эле сен ааламдан кайрылбайсыңбы?...».

Ал тоо желине магдырап уктап кеткен экен (задремал), ойгонуп кетсе күн кечтеп кетиптир. Оо шумдук (чудо). Ал көпгөн козунө, уккан кулагына ишене албалы (он не мог по-

чаарчык – теленок косули
(до года)

аалам – вселенная

верить своим глазам и ушам). Эки аппарат өз ара (между собой) сүйлөшүп жатат.

– Толук түшүндүм, Чыгыш, – деди атасынын аппаратынын динамигинен кытыраган үн. – Ошентип менин берүүм Гүлстан координатынан кармалып, анан Чыгыш координатына берилип жаткан турбайбы. А эмне үчүн ошол объектидеги адам биз менен түздөн-түз байланышпашы (не связанся прямо?)

– Мен да түшүнбөйм...

– Уккун, Чыгыш. Сен биздин сүйлөшүүнү магнит лентага бүт таргытырып алдыңбы (записал?) Космографиялык жылдыздар координаттары чаташкан жокпу (не перепутались?) Сен эми тез, Жылдыздар Аралык Коомго (межзвёздное общество) жетип, биз тууралуу кабарла (сообщил). Баса, эскертем, Астрономдор көчөсүндөгү № 2 үйдө менин балам Марлес, аялым Наркүл жашайт. Эгер жоголбогон болсо (если не потеряли) уулумда он үчүнчү толкунда иштөөчү өзүм түзгөн аппарат бар.

Аны Жылдыз Аралык коомго алып барышсын, анда биз окумуштуулар менен түздөн-түз байланыша алабыз. Макулбу?

Мезгил көз ирмемге (на мгновение) муздай тоңо түшкөнсүдү. Чыгыш координатынан толкундаган үн атылып чыкты:

– Жолдош капитан... Гүлстан координатындагы сиздин уулуңуз, Марлес...

– Ия?.. Эмне дейсин?.. Марлес!

Нес болуп отуруп калган Марлес аппаратты кучактай жыгылды:

– Аат-а!.. Атакээ...

эскертем – предупреждаю

өзүм түзгөн – сконструированный мной

муздай тоңо түшкөнсүдү – здесь, как будто остановилось

Тапшырмалар.

1. Марлестин атасы ким эле жана ал кандай тилек менен уулуна белек берди?
2. Эмне үчүн Марлестин космонавт болбой зоолог болгусу келген?
3. Рамазан кандай жаңы аппаратты конструкциялап сыноодон өткөрмөкчү болду?

Эстеликтеги атасынын атын окуганда Марлести кандай ойлор ойлонту?

Роботтун туулган күнү

Табылды толкунданып экрандан көзүн албай отурду (волнуясь, не отрывая взгляда от экрана)... Ал конструктордук бюродо иштөөчү. Алардын институту өзүн аң-сезимдүү башкаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон, алыскы жапайы планеталарга чалгындоо жүргүзүүчү (разведовательный) роботторду даярдашчу. Бул жагынан институт арымдуу баскычтарга кадам шилтеген. Бирок, роботтор канчалык акыл-эстин жемиштери менен сугарылса да (хотя обладали способностью мыслить), алыскы жапайы, же өнүккөн (развитый) метагалактикаларда – программаланган (запрограммированный) инструкциялардын запасынан башка, белгисиз, көрсөтүлбөгөн кыйынчылыктарда эмне иштээрин билишпей ойлоно беришип, акыл-эстен ажырап (теряли рассудок), келесоо болуп, катардан чыгып калчу (выходили из строя).

Ошентип, алыскы сырдуу дүйнөлөр менен катнаш жасоо мүмкүнчүлүгү (возможность установить контакт) ар дайым чектелип турган (ограничивалась).

Себеби, алыскы галактикаларга учууда адамдарды өмүрү биологиялык жактан чектелгендиктен, жөнөкөй космикалык учуу мүмкүндүк берген эмес. Ал эми субжарыкты ондогон эсе басып өткөн «Аннигилятордук улуу кыймыл» деп аталган аспектидеги чексиз коэффициенттүү ылдамдык менен учууда (летать со скоростью) адамдар мүрт өлүп турушкан.

Ушул себептүү аң-сезими жагынан адамдай функцияга ээ болгон (обладающий человеческими функциями) роботторду түзүү проблемасы Жерде дүркүрөп өнүгүп жаткан (бурно развивалась). Ар кандай типтеги, структуралагы роботтор жердеги сыноолордо, өздөрүнүн мыкты сапаттарын (качества) көрсөткөнү менен, ааламдагы белгисиз аң-сезимдер менен кездешүүдө жана аларды таанып-билүүдө түшүнүктөрү тарып (имели

ан-сезимдүү башкаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон – обладающий способностью осознанно управлять

кыйынчылыктар – трудности

сырдуу дүйнө – таинственный мир

мүрт өлүп турушкан – мгновенно умирали

сыноо – испытание

узкие понятия), аларга ажайып сезилген сырдуу дүйнөлөрдө акылдан ажырап турган... Роботтор өлүп баратканда Борбордук Байланыш түйүнүнүн коррекциялык лампочкалары чычаладай кызарып туруп өчүп калчу... Бул жолку сеанс башкача болду. Анткени – конструктор Табылдынын үлгүсү боюнча түзүлгөн (созданная по его образцу) «Тибальд-Р000 7115» тибиндеги – ааламдын 707°23/ координатындагы А-17 жылдызынын М-00001 планетасына жиберилген роботтун – белгисиз акыл-эс менен кездешүүсү (встреча) алиге өчө элек болучу. Робот Тибальддын Жерден чыккандан тартып ылдамдыктын ФА-6Э1 касиети менен аалам мейкиндигин көзөп жүрүп олтуруп (проходя), жогоруда аталган координатка жеткенге чейинкиси, андан кийин А-17 күнүнүн М-00001 планетасына орношуп, жергиликтүү түрмүш-шартты кабыл ала башташы (как он начал внедряться (жить среди инопланетян) үзгүлтүксүз (непрерывно) Жерге берилип турду. Анткени – роботтун бүткүл турпаты телеметрикалык эфир экспресс-иллюзия закону боюнча түзүлгөндүктөн, анын ар бир кыймылы Жерге түздөн-түз чагылуу жөндөмүнө ээ эле (имело свойства).

Жаңы жерде Тибальд-роботтун биринчи тан калганы (удивило) эле – бирерде жашоочулар кислород эмес, гелий менен дем алганы болду. Алар кислородду атайын ишканаларда иштешип, кооздук үчүн (для красоты) пайдалануучу каражат катары карашат экен.

...Тибальд организмнин бир механизминде «Х-41» деталын бир саат бою камдап жатып, гелий менен дем алуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болду. Анан, анын экинчи тан калганы – жергиликтүүлөр тамак ордуна музыка угуп, бий бийлешет экен. Ошентип, Робот-Тибальд запас азык-түлүгү түтөнгөндөн кийин ачка боло баштады.

Эмне кылуу керек? Ал ар кандай ойго чөмүлдү...

Бул убакта Табылды жана анын институтундагылар: «Мына эми, робот акыл-эстен

чычаладай кызарып туруп өчүп калчу – загорались красивые лампочки и угасали...

каражат – средство

ачка боло баштады – начал ощущать голод

ажыраар стадияга келип жетти (дошёл до стадии, когда теряют рассудок)», – деп корко баштады.

Жок!

Алар жанылышты.

Робот таза сезим, тунук акыл менен ойлоно берди... Көп убакыт өттү. Ачка болгонунан роботтун башы айланып (закружилась голова), көзү тумандады.

Кыйынчылык учурунда гениалдуу ойлор жаралары белгилүү эмеспи. Бир убакта Тибальддын башына кызык ой түшө калды (пришла гениальная идея). Ал H_2O-12 менен фторду реакциялаштырып, коюу солидол сапатындагы жаңы «Космос-25» деген элементкс ээ болду. Бул жешке жарактуу болуп (была пригодна для еды), робот-Тибальд ушунчалык табити тартып тамактанды (покушал с аппетитом). Ошентип, космос доорунун каарманы жана улуу робинзону – Робот-Тибальд ааламдын $707^{\circ}23'$ координатындагылардай өмүр сүрө баштады.

көзү гумандады – в глазах потемнело

өмүр сүрө баштады – начал жить

Ал жергиликтүү эл менен каны-жанын сиңирип кетти...

каны-жанын сиңирип кетти – смог ужиться

...Ушинтин күн өтүп ай алмашып, жыл жылышып, убакыт өтө берди... Жердегилер «Тибальд-Р0007115» тибиндеги роботту унута башташкан кезде (когда начали забывать), ал үчүнчү таң калуунун формуласын ачты...

Робот-Тибальддын жашы улгайган сайын (чем старше становился), кайсы бир учурларда күндөлүк турмуш ага суусак сезиле баштаганын туйду. Бул кубулуш коңшулаш К-711 деген бийкечти көргөндө жок боло түшчү (уходило).

Демек, ал аны сүйүп калган экен.

Бирок, мындай болууга мүмкүн эмес эле...

Себеби, жергиликтүү элдин салты боюнча, эркек сүйгөн бийкечине жүрөгүн сүүрүп берет (вынимает своё сердце).

күндөлүк турмуш ага суусак сезиле баштаганын туйду – почувствовал, что повседневная жизнь становится скучной,

однообразной

бийкеч – девушка

жергиликтүү элдин салты боюнча – по обычаям корейского населения

Бийкеч ал жүрөктү өзүнүн жүрөгүнүн он жагына коёт да (помещает на правой стороне от своего сердца) (алар эч качан ажырашпайт) бир жашашып, түбөлүк бактылуу өмүр сүрүшөт.

– Робот анте алабы?!?

– Антүү анын инструкциясында көрсөтүлгөн эмес! (не указана).

...Ошентип Тибальд өз сүйүүсүн өзү жашырып, көзгө көп чалдыкпоого тырышты (старался не попадаться на глаза). Себеби, бийкеч К-711 кайсы бир ыйык күнү өз сүйүүсүн билдирип, жүрөгүн көөдөнүнөн сууруп алып (бирде бул көрүнүш кыздар үчүн уят деле эмес, анткени кыз эркекти сүйүп калса, өз жүрөгүн тартуулоого акысы бар) Робот-Тибальдга сунса кантет? Жердеги институттагылар аны түзгөндө келечектеги аялынын жүрөгү үчүн кошумча орун жасашпаштыр (не предусматривали запасного места для сердца будущей супруги). Ал эми сунулган жүрөктү албай коюу – ушунчалык маскаралоо болуп эсептелет болучу да, жергиликтүү төрлүн салты боюнча, демек, анда кыз сунган жүрөгүн албаган (не принявшего в знак любви сердце) эркекти өлтүрөт (убивает)...

Робот канчалык өз сезимин жашырса деле, бийкеч К-711 көргүсү келип аны эңсей берчү болду. Бара-бара (постепенно) ал аны көрбөсө жашай албай турган абалга келип жетти (дошёл до состояния, когда он не представлял жизни без неё).

Кайсы бир ажайып күндөрдүн биринде (в один из прекрасных, удивительных дней) ыйык чечимге келген Тибальд бийкеч К-711ге салтанаттуу басып барды да, кыйналып турганына карабай (несмотря на то, что ему было плохо), өзү ар дайым кастарлап, ыйык сактап жүргөн жүрөгүн сууруп алып, ушунчалык урматтоо менен (с ограмным уважением) таңкы шүүдүрүм чайыгандай мөлтүрөгөн колуктуга сунду.

Бийкеч К-711 даңктуу сүйүүнү татыктуу түрдө кабыл алып (приняла), Робот-Тибальддын жүрөгүн өз жүрөгүнүн жанына койду. Эки жүрөк бир денеден согул турду.

Бирок, экинчи дене муздап бараткан эле...

Бийкеч күйөөсүнө карап алып чочуп кетти.

Робот өзүн тиктеп, кыймылсыз туруптур (стоял неподвижно). Кыз аны кучактай имерди да, анын – булардын эмес, белгисиз Адамдар дүйнөсүнөн келгенин, ан-сезимдин башка категориясындагы макулук (существо) экенин сезе койду.

Кандай кайгы!

Биерликтер бир гана жолу үйлөнүшөт. Ал мунун күйөөсү жүрөгүн берип, өзү өлүп калыптыр. Үй-бүлө даамын татпай (не вкусив прелести семейной жизни), түбөлүк кара кийип алуу кандай өкүнүч!..

Эсин жыйган бийкеч К-711 өмүрдү коргоочуларга (спасателям) кабар кылды. Ошол эле замат «тез жардам» жетип келди. Кашка баш профессор К-711ге олуттуу көңүл айтты:

– Кайгырып денениңге көп күч келтирбейсиз. Азыр сизде эки жүрөк бар экендигин эсинизден чыгарбаңыз. Биз сиздин күйөөңүздү ашып кетсе 119 сааттан кийин жандандырып беребиз!

кастарла – хранить, оберегать
ыйык – святой

таңкы шүүдүрүм чайыгандай
мөлтүрөгөн – прекрасная как
утренняя роса

чочуп кетти – испугалась

өкүнүч – горе

жандандырып беребиз – оживим

...Профессордун калган сөздөрү угулбай экран тилкеленген сызыктарга тодо баштады (начал заполняться).

Жердеги Табылдынын институтундагылар элес-буластын арасынан үч буттуу, алты колдуу көк жашыл бир топ адамдар «Тибальд-Р000 7115» тибиндеги роботту машинага салып жатканын көрүп калышты...

Лампочкалар кызарып, экран өчтү...

Конструктордук бюродогулар оор улутунушту. Табылды көз жашын аарчып (вытерев слёзы):

– Бүгүн роботтун туулган күнү! – деди сыймыктуу...

Бул сөздү айтууга ал гана акылуу болузу! (Только он имел право.)

Тапшырмалар.

1. Табылды конструктордук бюродо кандай роботту түзүүнүн үстүндө иштеген?
2. Бөлөк планетада жашоочулардын дем алуу, тамактануусунда кандай өзгөчөлүктөрү бар экен?
3. Үйлөнүү багытындагы алардын салты кандай болгон?
4. Табылды эмнеге ыйлады?

Азыркы учурдагы роботтор кандай өзгөчөлүктөргө ээ, келечекте роботтордун биздин жашообузда алган орду кандай болот деп ойлойсунар?

тилкеленген сызыктар –
полосатые линии

сыймыктуу – гордо

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

- «Манас» I- китеп. С. Орозбаковдун варианты боюнча. – Бишкек: Кыргызстан, 1995.
- Алымов Б., Муратов А. Кыргыз адабияты 7-кл. – Бишкек: Педагогика, 2000.
- Байжиев Т., Бектенов З. Кыргыз адабияты 9-кл. – Бишкек: Мектеп, 1993.
- Капгелдиев Н. Биздин адабият. – Фрунзе: Мектеп, 1987.
- Рыспаев Б., Жакшылыков А., Жигитов С., Жетимишев С., Пустыниников Н. Писатели советского Кыргызстана. – Фрунзе: Адабият, 1989.
- Саспаев А. Тагым туз. – Фрунзе, 1986.
- Сманбаев А., Ишексев И. Кыргыз адабияты, 6-кл. – Бишкек: Педагогика, 1999.
- Шериев Ж., Муратов А. Кыргыз адабияты: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн. – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1994.
- Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Бишкек: Шам, 1999.
- Дыйканова Ч., Сулайманова Л., Телокоева Э. Кыргыз тилин үйрөнөбүз. – Бишкек: 1997.

Мазмуну

1	Киришүү. Элдик оозеки чыгармачылык.....	3
	Баба дыйкандын сөзү.....	4
	Жарамазан айтуу салты жөнүндө.....	4
17	Элдик эпостор жөнүндө.....	7
	«Манас» эпосунун илсаялык мазмуну.....	8
	«Манас» эпосунун кыскача мазмуну.....	9
	Манас баатырдын келбети.....	13
17	«Кожожаш» эпосунун мазмуну.....	14

АКЫНДАР ПОЭЗИЯСЫНАН

24	Токтогул Сатылганов.....	22
	«Санат-насыят», «Үлгү ырлары».....	24
	Санат ыры.....	26
24	Калык Акиев.....	28
	«Жоктулук».....	30
27	Тоголок Молдо.....	33
	«Кемчонтой».....	35

КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ ЖАЗМА АДАБИЯТЫНАН

32	Абдрасул Токтомушев.....	41
	«Какшаалдан кат» поэмасы.....	42
32	Аалы Токомбаев.....	48
	«Күүнүн сыры» аңгемеси.....	49
32	Чыңгыз Айтматов.....	56
	«Эрте келген турналар» повести.....	57
32	Бексултай Жакиев.....	75
	«Атанын тагдыры» драмасы.....	76
	Кенеш Жусупов.....	87
	«Бір сабындагы өмүр».....	88
41	Аман Саспаев.....	93
(20)	«Татым туз» аңгемеси.....	95

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН СУНУШТАЛГАН ТЕМАЛАР

	«Эр Табылды» эпосу.....	102
42	Алыкул Осмонов.....	108
	«Музыка».....	108
	«Неге кечигет».....	110
	«Ысык-Көл».....	111
	Беганас Сартов.....	112
	«Он үчүнчү толкун».....	112
	«Роботтун туулган күнү».....	118
	Пайдаланылган адабияттар.....	123

